

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS FINK
Landsbyfællesskabet i
Rinkenæs
1550-1769

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 69

AABENRAA 1989

Landsbyfællesskabet
i Rinkenæs
1550-1769

TROELS FINK

Landsbyfællesskabet
i Rinckenæs
1550-1769

SKRIFTER UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 69
AABENRAA 1989

*Udgivet med støtte fra
Carlsbergfondet*

**Redaktion: Hans Schultz Hansen og
Bjørn Poulsen**

**ISSN 0109-9264
ISBN 87-7406-045-7**

**Winds Bogtrykkeri ApS
J. P. Møller Bogbinderi**

Indholdsfortegnelse

I	Indledning	9
II	Gribsjord	17
III	Rebning	22
IV	Øster Højst og Felsted	28
V	Striden mellem hertug Hans og Ahlefeldterne om fortolkningen af aftalen af 1550	32
VI	Særmarkerne	35
VII	Fordelingsnormen	38
VIII	Fællesmarkerne og skovskifterne	43
IX	Præstegården	50
X	Landsbyvedtægten	53
XI	Forskydninger i besiddelsen	57
XII	Randbebyggelserne	59
XIII	Husmænd som håndværkere	65
XIV	Skolen	67
XV	Byrderne	69
XVI	Strid mellem præst og menighed	74
XVII	Udskiftningen	83
XVIII	Husmændene	91
XIX	Perspektiver	93
	Tillæg. Forligsaftale mellem hertug Hans den Ældre og brødrene Gregers og Frantz Ahlefeldt af 11. juni 1550	97
	Forkortelser	100
	Noter	101

Forord

Det er nu 50 år siden jeg første gang stødte på aftalen af 11. juli 1550 mellem hertug Hans den Ældre og brødrene Frantz og Gregers Ahlefeldt om rebning af Rinkenæs mark. Aftalen er aftrykt i dansk oversættelse ved N. Black Hansen som tillæg bag i bogen. Det fremgik af denne aftale, at Rinkenæs mark indtil da havde ligget som »gribsjord«. Da jeg i 1941 udsendte afhandlingen, »Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770« var jeg så letsindig i en note at bebude en lille afhandling om emnet gribsjord. Det er først nu jeg har fået stunder til at gøre alvor af denne plan. Men programmet er blevet lidt udvidet. Emnet er ikke kun gribsjord, men nok så meget, hvorledes den kaotiske tilstand, som gribsjorden repræsenterede, blev afløst af det organiserede landsbyfællesskab. Ved hjælp af udskiftningsakterne fra 1769 har det været muligt at kaste lys over landsbymarkens inddeling. Emnet blev derved udvidet til at omfatte landsbyfællesskabet i hele perioden fra 1550 til 1769. Der er også indbefattet en strid mellem præsten og menigheden i begyndelsen af 1730'erne. Denne strid belyser styrken i landsbyfællesskabets kollektive holdning over for den individuelle syndsbevidsthed som den pietistiske præst krævede af menighedsmedlemmerne.

Til forberedende studier og til udvidelse af bogen har jeg fået støtte fra Carlsberg-fonden. Jeg beder fonden modtage min hjerteligste tak. Ligeledes tak til Historisk Samfund for Sønderjylland, der har påtaget sig at udgive skriftet.

Troels Fink

I Indledning

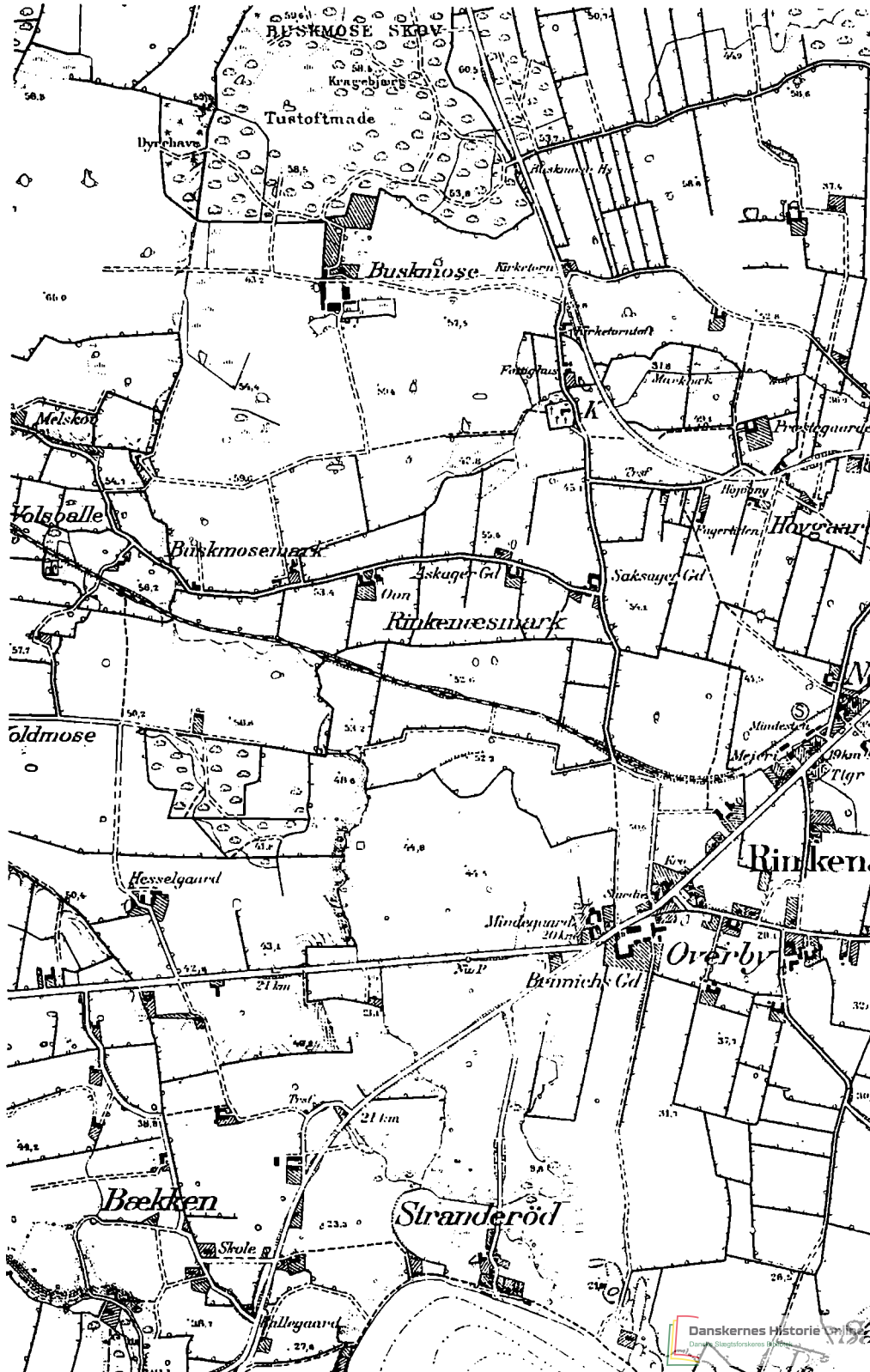
Den 11. juli 1550 mødtes repræsentanter for hertug Hans den Ældre og brødrene Frantz og Gregers Ahlefeldt, ejere af Søgård, for at bilægge nogle stridigheder. Resultatet blev bl.a. en aftale om regler for, hvorledes landsbyfællesskabet skulle indføres i Rinkenæs. Det hedder indledningsvis i aftalen: »Eftersom Rinkenæs mark fra gammel tid og til alle tider har været gribsjord og ikke tidligere har været rebet, så skal den nu rebes og deles efter landsret.«

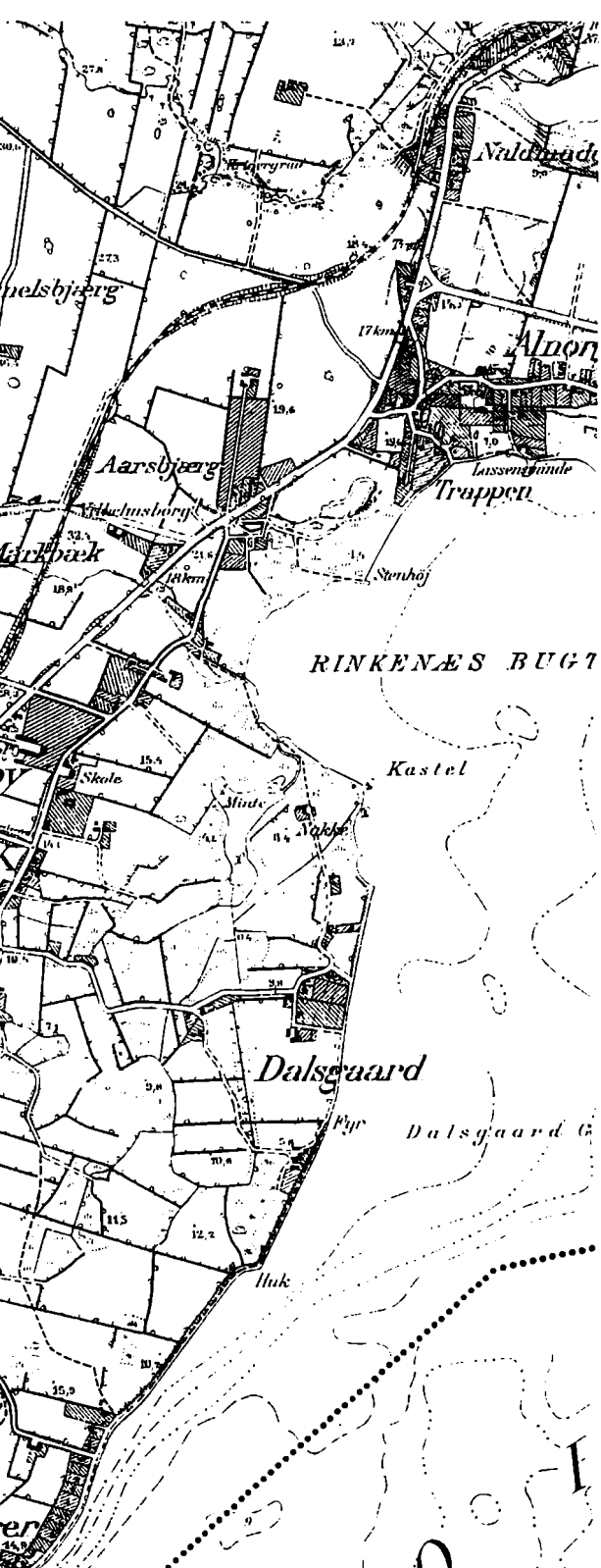
Vi er vel underrettet om, hvorledes landsbyfællesskabet ved udskiftningen blev opløst, derimod fortaber landsbyfællesskabets oprindelse sig i dunkelhed. Rinkenæs afgiver et enestående eksempel på, hvorledes det blev indført. Vi får her mulighed for at se landsbyfællesskabet som et fremskridt i forhold til en tidligere nok så kaotisk tilstand.

Almindeligvis går man ud fra, at landsbyerne i jernalderen med kortere eller længere tids mellemrum blev flyttet inden for en begrænset radius. Fra vikingetiden (800-1000) fik landsbyerne en fast placering, og siden blev de liggende, hvor de var.¹ Fra denne tid må landsbyfællesskabet i sin organiserede form stamme.

Som Rinkenæs var sent undervejs med at få indført landsbyfællesskabet, således afgiver landsbyen også et sent eksempel på en flytning af bebyggelsen. Oprindeligt lå landsbyen omkring kirken; her er stednavnet Bakkensby bevaret. Kirkens ældste dele er fra romansk tid, altså omkring år 1200; den er opført i rå og kløvet kamp og har oprindeligt været en annekskirke til Klipleve.² Kirken kom til at ligge isoleret, da landsbyen en gang i senmiddelalderen blev flyttet et par kilometer mod sydøst og gårdene blev lagt langs den vej, der førte ned til færgen ved Egersund. Foruden kirken blev kun præstegården tilbage, men efter en ødelæggelse under Torstenssonkrigen (1643-45) blev den flyttet nogle hundrede meter mod øst i nærheden af bebyggelsen Hovgård. På præstegården står årstallet 1677.

Landsbyen Rinkenæs angives i moderne tid til at omfatte 1533 ha, deraf ager 1141 ha, eng 84 ha og skov 244 ha, hvortil så kommer haver og gårdspladser.³ Landsbyen strækker sig ca. 3 km fra skellet mod Gråsten i

Rinkenæs sogns forskellige bebyggelser, som de eksisterer i nyere tid efter ud-flytningen. Kort 1:20.000 reproduceret med tilladelse fra Geodætisk Institut A 404/85.

øst til Hokkerup i vest. Rinkenæs hører til Lundtoft herred, området mellem Aabenraa fjord og Flensborg fjord.

Dette herred var i lange perioder domineret af herrerne på Søgård. Oprindeligt sad slægten Limbæk her, senere slægten Ahlefeldt. I de fleste af herredets landsbyer var gårdene dels på fyrstens hånd, dels under Ahlefeldterne; enkelte landsbyer var helt i Ahlefeldternes hånd.

Christian I (1448-81), der altid var i pengetrang, pantsatte de fyrstelige bønder til Ahlefeldterne, der således, dog kun for en stund, havde hele herredet under sig. Nogle år efter, at Christian I var død, blev hertugdømmerne i 1490 delt mellem kong Hans (1481-1513) og hans yngre bror Frederik. Hans fik administrationen over Flensborg, Sønderborg og Aabenraa amter, medens Frederik blev herre over amterne Haderslev, Tønder og Gottorp. I 1498 indløste hertug Frederik den pantsatte del af Lundtoft herred, og han erhvervede samtidig en søsterlod i Søgård.⁴ I herredet var der derefter 178 gårde, der hørte under Søgård og 61 som var fyrstelige. De sidstnævnte gårdmænd blev anset for selvejere.⁵

For hertug Frederik var det naturligt at lade administrationen af det nyerhvervede område foregå fra det nærmeste amtmandsembede, og det var Tønder; Lundtoft herred blev lagt under Tønder amt, hvor det blev til 1853, da det kom under Aabenraa amt.

Da Frederik I i 1523 blev konge af Danmark, bortfaldt delingen af hertugdømmerne, men kun for en kort tid. I 1544 blev hertugdømmerne igen delt og denne gang i 3 dele. Kong Christian III (1534-59) beholdt, hvad Sønderjylland angik, Flensborg og Sønderborg amter, hertug Adolf (1544-86) fik Gottorp, Ejdersted, Husum og Aabenraa amter og Hans (1544-80) (senere kaldt »den ældre«), fik Haderslev og Tønder amter samt Løgumkloster og Ryd kloster, det senere Lyksborg. Det var således i 1550 hertug Hans, der skulle varetage de fyrstelige bønders interesser imod de stridbare herrer på Søgård.

Omkring 1500 ejedes Søgård af Jørgen og Benedikt Ahlefeldt, men Jørgen faldt i kampen mod ditmarskerne i år 1500. Så sad Benedikt alene tilbage. Han døde ca. 1510, hvorefter godset blev styret af hans enke, Eibe Rantzau, indtil sønnerne Frantz og Gregers blev voksne.

I den tid, da både Jørgen og Benedikt i 1490'erne besad Søgård, havde de delt borgens vestfløj imellem sig; i sydfløjen boede deres mor og i østfløjen havde en ældre bror, Joakim Ahlefeldt, der var ærkedegn i Slesvig, en lejlighed. Efter svigermoderens død rykkede fru Eibe ind i sydfløjen, sønnen Frantz fik så hele vestfløjen, og da ærkedegnen døde i 1540, rykkede Gregers ind i østfløjen.

Dette nære samliv måtte uværgerligt føre til konflikter. Det hævdes, at

Hertug Hans (1521-1580).

Der er ikke bevaret noget samtidigt portræt af hertug Hans den ældre. Den medalje, der her gengives, er fremstillet to år efter hans død. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling fot.

der blev bygget en mur midt ned gennem gårdspladsen. Muren ses på et meget primitivt stik fra ca. 1590, men en del tyder på, at den skal opfattes symbolsk, for på en kortskitse fra 1569 findes den ikke.⁶

Både Frantz og Gregers Ahlefeldt deltog i krigen mod ditmarskerne i 1559, og begge faldt i kampen. De var hårde herrer over for deres fæstebønder, og for de fyrstelige bønder i herredet var de ubehagelige naboer; det mærkede man ikke alene i Rinkenæs. Mens fæsterne måtte finde sig i herrernes hårde fremfærd, så kunne de fyrstelige bønder i det mindste klage over de overgreb, de blev udsat for.

Stridighederne strakte sig over årtier; der blev ført mange forhandlinger, der blev også sluttet forlig, men Ahlefeldterne respekterede dem ikke. I 1541 besigtigede Christian III personligt forholdene og tog stilling til klagerne. De gik ud på, at Ahlefeldterne havde ladet afbrænde bøndernes hegn (risgærder), og ligeledes, at de havde ladet afbrænde en del husmandssteder, der tilhørte bønderne, og en del korn på marken var blevet brændt. Kongen tilsikrede nu sine bønder (det var før delingen i 1544) retten til at genoprette hegnene og forholdene skulle være, som de var i den tid Jasper Rantzau var amtmand i Tønder.⁷ Fra 1544 holdt hertug Hans i Haderslev en beskyttende hånd over bønderne i Lundtoft herred.

Den 26. februar 1549 var hertug Hans selv i Rinkenæs. Han havde bedt sine råder komme til Rinkenæs for at søge et nyt forlig mellem bønderne og Ahlefeldterne; det lykkedes ikke, men begge parter lovede at stille

Gravsten over Frantz Ahlefeldt og hans kone Cathrine i Kliplev kirke.

Gravsten over Gregers Ahlefeldt og hans kone Anna i Kliplev kirke.

stridighederne i bero indtil et nyt møde kunne holdes. Hvad hver part havde hugget af træer i skovene, kunne de for denne gang føre bort, men for fremtiden skulle de ganske afholde sig fra hugst, dog enhvers rettighed ukrænket.

Ved denne lejlighed blev også en anden sag drøftet. Den gjaldt en særmark, Uhre i Felsted sogn, som Anders Schmidt krævede for sig, mens de andre bønder ville have den under fællesskabet. I første omgang blev sagen afgjort på den måde, at Anders Schmidt fik lov til at bruge marken, slå græsset, samle det i dyng og lade det ligge indtil sagens behandling.⁸ Det var en lidt ejendommelig bestemmelse at træffe i februar måned, det forudsatte, at striden blev løst ret hurtigt: men det skete ikke, først året efter kom der en afklaring på problemerne både i Rinkenæs og Felsted. Man må håbe, at Anders Schmidt fik bjerget høet i 1549.

Den 11. juli 1550 mødte som nævnt fremtrædende repræsentanter for de to parter til en forligsforhandling, og denne gang fik aftalen mere vidtrækkende følger end de tidligere.⁹

For hertug Hans mødte kongens statholder i hertugdømmerne, Breide Rantzau ledsaget af Jürgen von der Wisch til Olpenitz, og amtmanden i Haderslev, Gert Rantzau, tillige med hertugens råd Iven Reventlow. For brødrene Frantz og Gregers Ahlefeldt mødte Godske Rantzau til Nienhus og amtmanden i Nordborg, Bertram Ahlefeldt samt amtmanden i Aabenraa, Asmus Ahlefeldt.

Dokumentet indledes med den tidligere citerede passus, hvoraf det fremgik, at Rinkenæs hidtil havde ligget som gribsjord og nu skulle rebes og deles, altså det almindeligt kendte landsbyfællesskab skulle nu indføres. I det følgende blev der gjort rede for undtagelser, og der blev angivet visse retningslinier for, hvorledes rebningen skulle gennemføres.

Det første spørgsmål gælder imidlertid begrebet gribsjord. Det er ikke et gængs begreb i vore dage, men det var i 1550 veldefineret.

II Gribsjord

Inden for det gamle landsbyfællesskab var der en række arealer, der ikke gik med under rebdelingen, det var ornum, stuf, enemærker, kendeland og så gribsjord.

Ornum er nok den ældste form, for det, der blev holdt uden for ved den første rebdeling. Stuf og særkøb derimod er senere foreteelser opstået i forbindelse med, at enkelte agre blev gjort til genstand for køb og salg. Det var ikke mindst kirken, der erhvervede sig stufjord, men i disse tilfælde var der den forskel i forhold til ornum, at stufjorden almindeligvis blev bortlejet og blev dyrket på samme måde som andre agre i byen, mens ornum kunne dyrkes for sig selv.

Særjorden var i modsætning til landsbymarkerne ikke omsluttet af det fælles hegn; en sikker afgrænsning var derfor et problem. Som det hedder i Jyske Lov I, 46: »Er ornum i by, skal hun være af arrild og særmærket med stok og sten eller med grøft.« Kunne man grave en grøft omkring stykket, opnåede man det klareste skel; men almindeligvis var særjorden mærket med sten og stabel; man lagde trækul og flint i bunden under mærkestenene for lettere at kunne finde stedet igen ved omrebninger.

Enemærker må opfattes som individuelt ryddede marker, som rydderen kunne få ejendomsret til ved et tingsvidne, men besiddelsen af et enemærke kunne være usikker, andre kunne rejse krav, og hvis dokumentationen var svag eller afgrænsningen ufuldstændig, kunne enemærket tvinges ind under fællesskabet ved en rebning. Der kunne let opstå konflikt mellem energiske rydningsmænd og kollektivet. Herom vidner foruden mange retssager en bestemmelse i den såkaldte Fyns Vedtægt af 15. sept. 1473, hvor det i artikel 10 hedder: »Hvo som haver ryddet udi alminding nyder ej mere, som (end) ham falder udi del, udi reb og raft, og ingen må rydde herefter uden alle ejeres tilladelse«. ^{9a} Gribsjord var rydningsjord, som ikke nød den beskyttelse som ornum og stuf havde.

Man må sprogligt tolke ordet som beslægtet med verbet at gribe, at tage, det var altså den jord den enkelte eller flere i fællig inddrog ved rydning, og som ikke faldt under den norm (otting eller mark guld), hvorefter jordbesiddelsen samt rettigheder og pligter var fordelt.

Ordet gribsjord forekommer ikke ofte i kilderne. Man finder det i enkelte stednavne, f.eks. Gribskov i Nordsjælland. På Haderslev Næs nævnes 1675 et »Gribskær« og i Nustrup sogn, Gram herred »Gribsjord«.¹⁰ Navnet »Gribsløkke« forekommer i Aabenraa amt.¹¹

Arent Berntsen, der midt i 1600-tallet udgav »Danmarckis og Norgis fructbare Herlighed« giver følgende definition¹² »Gribsjord er den jord og en bys ganske mark, som ikke med reb er målt«.

Når Arnt Berntsen nævner, at en bys ganske mark kan være gribsjord, må man gå ud fra, at Rinkenæs ikke er et enestående eksempel. Herpå tyder det også, at recessen af 1547 i forbindelse med reglerne for en marks rebning i § 15 har en tilføjelse, der lyder: »Og hvor så findes, at gribsjord eller anden jord som tilforn ikke haver været lagt enten udi bol, fjerding, otting eller marsell [mark sølv] da skal den rebes efter sammes landgilde og skyld.«¹³

Bestemmelsen blev gentaget i recessen af 1558, og den blev bibeholdt i Christian V's danske lov af 1683 i en lidt ændret form: »Og hvor så findes, at gribsjord er, som tilforn ikke har været lagt enten i bol, fjerding eller mark sølv jord, som er et pund bondeskyld, dér rebes efter gammel landgæld og skyld og skal overalt rebes såvel for smørskyld som for kornskyld«.¹⁴

Sådan som bestemmelsen er udformet, var det altså endnu i 1600-tallet arealer eller hele landsbyer, der lå som gribsjord. Men eksemplerne på enkelte stykker er få og på hele landsbyer endnu færre. For landsbyen Sønderballe Diernæs i Hoptrup sogn er forholdet helt klart. Om denne landsby oplyses det i 1576, at den hidtil har ligget som gribsjord. Oplysningen hidrører fra en kommentar til en dom afsagt af Hertug Hans og hans råder den 6. nov. 1576 angående en strid om nogle enemærker. Sagen blev henvist til herredsretten sandsynligvis med påbud om, at enhver skulle stille sin jord til rådighed for en rebning. Spørgsmålet om, hvorvidt landsbyfællesskabet skulle indføres i Sønderballe har tilsyneladende stået på i længere tid, for den 28. febr. 1548 fik Jes Ibsen i Sønderballe af hertugen et løfte om, at hans gård (ager, skov og eng) ikke skulle underkastes en rebning, så længe han levede. På anmodning af Laurs Jensen, en søn af Jes (Jens) Ibsen, blev dette løfte bekræftet for hans vedkommende den 18. okt. 1575.^{14a}

Der findes en del eksempler på enkeltstykker der blev betegnet som gribsjord. I 1543 var der strid om et areal i Jordløse på Fyn, som Rasmus Knold dyrkede. Han hævdede at have jorden med rette; det var ret gribsjord og ikke rebdragen jord, og han gav landgilde deraf. Hans modpart Mikkil Brockenhus, lensmand i Nyborg, kunne påvise, at arealet

ikke var specificeret i Rasmus Knolds adkomstbrev, og at denne kun måtte beholde jorden, indtil den pågældende mark kom til reb og rafte, eller det kunne bevises, at han havde ret til den.¹⁵ Fra 1567 findes et eksempel fra Hjerndrup i Tyrstrup herred, hvor Nis Nacke, Hjerndrupgård, havde svoret sig særmark og gribsjord til ved lovhævd. Det blev bestridt af andre; men dommen lød, at han måtte bruge gribsjorden, indtil han retmæssigt blev sat fra den.^{15a} Fra 1574 findes en dom, der afgjorde en strid mellem Holger Rosenkrantz til Boller og fru Margrethe, Hans Holcks enke, til Barritskov. Striden gjaldt bl.a. et enemærke, om det var

Alse Nademe und dewile
 Ringknisse velt van olden, jarenn unnde
 tho jderen tidenn gripeserde und nicht
 vormals tho repe gewesen unde dan
 van hochgenelten unseren gnedigen Hern
 unde Landesfürsten Hertzogen
 Johanssen to Sleswigh Holsten uth
 gnaden gnedichliken ingerumet und
 nachgegeuen dat Ringknisse velt
 nha lantrechte gerepet und gedelet
 werden moge, szo soll Hans
 Bennicksen vorut beholden syne
 beyde sermerken alsse Leracker
 unde Grumholm.

Udsnit af forligsdokumentet af 11. juni 1550 med den centrale oplysning om forholdene i Ringknæs. Der står på plattysk: Alse nademe und dewile Ringknisse velt van olden jarenn unnde tho jderen tidenn gripeserde und nicht vormals tho repe gewesen unde dan van hochgenelten unseren gnedigen Hern unde Landesfürsten Hertzogen Johanssen to Sleswigh Holsten uth gnaden gnedichliken ingerumet und nachgegeuen dat Ringknisse velt nha lantrechte gerepet und gedelet werden moge, szo soll Hans Bennicksen vorut beholden syne beyde sermerken alsse Leracker unde Grumholm. Fot. af dokumentet i RA, Hansborgarkivet.

omstønet eller særmærket eller ej. Synsmændene kom til det resultat, at det ikke var klart markeret »og syntes dem derfor som gribsjord at være«. Medens fru Margrethe fik sin andel i Barritskovby og Barrithule efter fordelingsnormen 17 setting, måtte hun for enemærket finde sig i en vis reduktion; hun skulle »skorte«. Hun måtte beholde så mange otting og setting, som hun havde, »men hvor der ikke er otting eller setting, da skal der rebes efter recessen«. ¹⁶

Poul Meyer nævner i bogen Danske Bylag et eksempel fra Eskildstrup i Lynge sogn, Alsted herred på Sjælland. Af en præsteindberetning fra 1651 fremgår det, at jordene i Eskildstrup og Suserup ikke var inddelte i bol; Eskildstrups jorder blev betegnet som gribsjord, medens Suserups jorder blev betegnet som »tokkejord«, ligeledes et udtryk for udskiftet jord. ¹⁷ I følge Arent Berntsen ¹⁸ er tokkejord den jord, der ikke ligger blandt anden måls jord, men f.eks. på holme eller andre steder afsides for sig selv. Ofte var det jord tilhørende præstegården.

Det er nærliggende som arbejdshypotese at forestille sig, at antallet af ikke rebdelte byer har været større, jo længere man kommer tilbage i tiden, men i Jyske Lov findes kun antydninger af, at det har forholdt sig således.

Loven har klare regler for solskiftet, der repræsenterer den mest udviklede form af landsbyfællesskabet. Det ældre trin, bolskiftet, byggede på det fællesskab, der var mellem de gårde, der ved delinger var opstået af de gamle bol. (Her støtter jeg mig til C. A. Christensens opfattelse som den er fremført i afhandlingen *Census regis* i *Historisk Tidsskrift* 1987). Disse vedblev med at være underinddelinger i landsbyfællesskabet, men formentlig er en del oprindeligt bolskiftede landsbyer blevet ændrede, efter at solskiftet var fremkommet. Ved solskiftet blev alle gamle enheder opgivet, så man kunne begynde på en frisk.

Ved nærlæsning af Jyske Lov kan man finde en hentydning til de ikke rebdelte landsbyer. Bestemmelsen findes i 3. bogs artikel 13, der handler om ledingsbyrden: »Hvis en landbo (fæster) betaler mindre end fire ørtug sølv, skal han – hvad enten hans jord er rebdragen eller kendeland – udrede otte ørtug sølv til kongen.«

Kendeland sættes her i modsætning til rebdragen jord. Det er muligt, at kendeland er en fælles betegnelse for al jord uden for fællesskabet.

Det skal her lige indskydes, at man i Sønderjylland også har betegnelsen »slumpland« for ikke rebdragen jord. Begrebet kendes fra en vidneførsel i 1701 i Rurup i Branderup sogn, Nørre Rangstrup herred. ^{18a}

Til forskel fra ornum, stuf og særkøb er kendeland ikke nærmere defineret. Poul Meyer har gennemgået en hel del tingsvidner fra middel-

alderen, hvor man sonderer mellem kendt og ukendt jord. Han finder det bemærkelsesværdigt, at antallet af »kendte« agre er langt større end de forholdsvis små særjorder, som i de følgende århundreder (efter Jyske Lov) normalt hører til gårdene, og han bemærker, at disse agre overhovedet ikke betegnes som stuf eller særkøb. Poul Meyer er ikke i tvivl om, at kendte agre er de jordbesiddelser, som ikke har været underkastet rebning, men henligger som individuelle besiddelser. »Kildematerialet fortjener imidlertid en nøjere gennemgang«, skriver han.¹⁹ Og dette udsagn gælder stadig.

Gribsjorden er altså en form for »kendeland«; den repræsenterer tilstanden før fællesskabet blev indført, og som man kan ane det bag i de vage ord, har den repræsenteret et kaos, i al fald i rydningsegnene, hvor talrige jordlodder lå mellem hinanden med grænser, der var svære at fastslå og svære at fastholde, og med hegningsproblemer, der let kunne føre til konflikter. Med rebningen kom der orden i kaos.

III Rebning

I det til indledning citerede dokument fra 1550 anføres, at Rinkenæs nu skulle rebes og deles efter landsret. For Sønderjyllands vedkommende findes der, bortset fra Jyske Lovs bestemmelser, ingen særlig lovgivning om rebning. Når der tales om landsret må det være en henvisning til den for kongeriget gældende reces af 1547 (en reces var resultatet af et mere omfattende lovgivningsarbejde). Ifølge denne reces skulle gribsjorden fordeles efter landgilde og gammel skyld. Oprindeligt har skatten været beregnet i forhold til en gårds værdi eller dens ydeevne (skyld), men her var det altså omvendt, der skulle tildeles den enkelte så meget jord, som han kunne tilkomme i forhold til skatter og afgifter.

De middelalderlige beskatningsformer har hvilet på en skønsmæssig vurdering af den enkelte gårds ydeevne. Man har vurderinger, hvoraf nogle bygger på en værdiansættelse og andre på skyldværdi. Den ældste skatteligning byggede på begrebet bol, dvs. en meget stor gård, de fleste bol blev efterhånden delt flere gange, disse delinger er formentlig baggrunden for begrebet otting, der i Nordslesvig blev udtryk for den enhed, hvorefter rettigheder og pligter i fællesskabet blev fordelt. Bolinddelingen går tilbage til tidlig middelalder; senere, under Valdemarerne, gennemførtes en vurdering med mark guld som enhed. Denne vurdering blev flere steder, bl.a. i Angel lagt til grund for fordelingen af rettigheder og pligter.

Hverken mark guld - tal eller ottingtal er sammenlignelige. Otting og mark guld-værdi varierede fra landsby til landsby afhængigt af disses størrelse.

Bolvurderingen har formentlig holdt sig i et par århundreder som skattegrundlag; det er usikkert hvor længe mark guld-vurderingen holdt; under Erik Plovpenning fik man en ny afgift pr. plov. Den forsvandt igen i kongeriget, men i hertugdømmerne blev vurderingen gennem århundreder fastholdt som beskatningsgrundlag. Denne beskatning byggede ikke på en vurdering af jorden, men var anslået efter skøn. Den var pålignet ovenfra; et herred var sat til så og så mange plove, de blev igen fordelt efter skøn på de enkelte landsbyer og derefter igen på de enkelte gårde. Der kunne forekomme omfordelinger, f.eks. hvis en landsby havde lidt

under krigshærgninger, men en egentlig opmåling af den jord, der hørte til de enkelte gårde, skete for Lundtoft herreds vedkommende først i 1712, og vel at mærke kun for de fyrstelige bønder. De adelige herrer havde for deres vedkommende klaret problemet ved at gøre alle gårde lige store. Plovvurderingen blev uden betydning for jordfordelingen i landsbyerne. Før 1712 var Rinkenæs sat til 49 plove, efter nyvurderingen blev det 54 1/2 plov.

Der er mange uklare enkeltheder m.h.t. rebningen. I Jyske Lov er det såkaldte solskifte ret indgående omtalt. Ved fordelingen af agrene i åsene fulgte man solen fra øst mod vest eller fra syd mod nord, deraf navnet. Solskiftet har nok været nyt, da Jyske Lov blev givet i 1241. Det gav mulighed for en radikal omlægning af jordene i de enkelte landsbyer, idet enhver skulle give afkald på det, han hidtil havde haft, med mindre det var ornum eller kirkestuf. Ingen måtte undslå sig for rebning i byen. Selv om enkelte kunne bevise deres adkomst til stuf eller særkøb, skulle de alligevel tillade, at der blev foretaget en rebning. Hvis en enkelt lodsejer følte sig ubilligt behandlet, kunne han kræve omrebning. Det var et særkende for landsbyfællesskabet i Danmark og Sverige, at der fandtes regler for omrebning. Denne procedure kendes ikke i andre europæiske egne, hvor der findes landsbyfælleskab.

Det fremgår imidlertid ikke af Jyske Lov, hvorledes man nåede frem til et fordelingsstal; der findes ejheller nogen beskrivelse af den tekniske fremgangsmåde, f.eks. hvorledes målerebet skulle være eller hvorledes man fandt frem til melleminddelingen i åse. Åsene blev kun målt i bredden, deres længde afhang af den form åsen havde fået. Afgrænsningen af åsene kunne ofte være bestemt af naturlige skel i landskabet, men der blev nok taget hensyn til, at åsene såvidt muligt fik en rektangulær form af hensyn til plovfurerne. Man regnede med, at agrenes skiftende længde kunne udligne hinanden; men blev forskellen mellem de enkelte agre for store, kunne der gives »åbod«, dvs. udligning. I en kommentar til en af hertug Hans's domme har en af hans sekretærer citeret en regel, der ellers ikke kendes. Anledningen var en strid i Rejsby, Hvidding herred, om Rejsby enge. Rebningen havde fundet sted i 1566.

Reglen lyder: »Otting er ottings broder, hvad ageren ikke har i længde, skal den have i bredden«. Almindelig gyldighed kan reglen imidlertid ikke have haft, men den belyser de vanskeligheder, man stod over for, når man tilstræbte en retfærdig fordeling.^{19a}

Rebningen var en kompliceret og dyr proces, og retten til omrebning gav ofte anledning til kævl. I 1585 udstedte Frederik II et forbud mod rebning i Koldinghus len.²⁰ I 1605 udstedte Christian IV for Haderslev

amts vedkommende et tilsvarende forbud mod rebning og jævning (egalisering, den proces, hvorved gårdene i en landsby blev gjort lige store). Det hed, »at eftersom der på nogen tid har været megen uenighed og kiv, klammer og trætte iblandt vore og kronens tjenerne udi Haderslevhus len med rebning og jævning ... og da på det sådan urolighed der udi amtet må en gang for alle blive afskaffet, ville vi, at nu herefter ikke skulle ske nogen jævning eller rebning, men at hver skulle uden videre klage og klammer lade sig nøje med hvis [hvad] som til sin gård nu udi hånd og brug haves«. ²¹

Det var undtagelser, som helhed blev den gamle ret til omrebning opretholdt. Det fremgår bl.a. af den omfattende beskrivelse af rebningsprocessen, som findes hos Arent Berntsen i hans Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed fra 1656. ²²

Rigtignok forekom omrebninger kun sjældent, forklarede Arent Berntsen, og kun få personer kendte fremgangsmåden, så det var hændt, at man i givet fald måtte hidkalde en ekspert fra en anden egn af landet. Arent Berntsen gik i rette med dem, der mente, at rebning kun kunne forekomme ved fordeling af skov og udmark, og ikke på ager og eng; det modbeviste han ved at henvise til Jyske Lovs I bogs § 55. Arent Berntsen gav derefter en nærmere beskrivelse af fremgangsmåden.

Før en rebning blev foretaget udnævnte fogden 8 uvildige mænd fra herreder, der skulle undersøge, om den indbragte klage kunne give anledning til en rebning, og de skulle først prøve på at mægle mellem parterne. Lykkedes det ikke, måtte klageren henvende sig på tinge og erklære: »I haver fornummet, at jeg haver klaget mig brøsthouden ..., så efter jeg har givet de interesserede varsel, i dag at ville kalde og begære rebsmænd ... Begærer jeg derfor nu mig måtte tilstedes på dem at kalde«. Det gentog sig på andet og tredje ting, og sidste gang udpegede fogden 12 rebsmænd. På 6-ugers dagen var rebningsmændene forpligtet til at indfinde sig på marken. Samme dag ved solopgang begyndte de rebningen og blev ved til solnedgang. Med henvisning til den tidligere nævnte reces af 1547 blev det forklaret, at i boldelte byer skulle der rebes efter bol, i ottingdelte byer efter otting, men hvor der var gribsjord, skulle fordelingsnormen fastsættes i overensstemmelse med landgilden.

Arent Berntsen forklarede yderligere, at først skulle botoftens størrelse fastsættes, som bestemt i Jyske Lov; det var gårdsplads og urtegård; så fastsattes toften, som Arent Berntsen definerede »skal være et stykke agerjord som enhver næst op til sin gaard og botoft skal have liggende«.

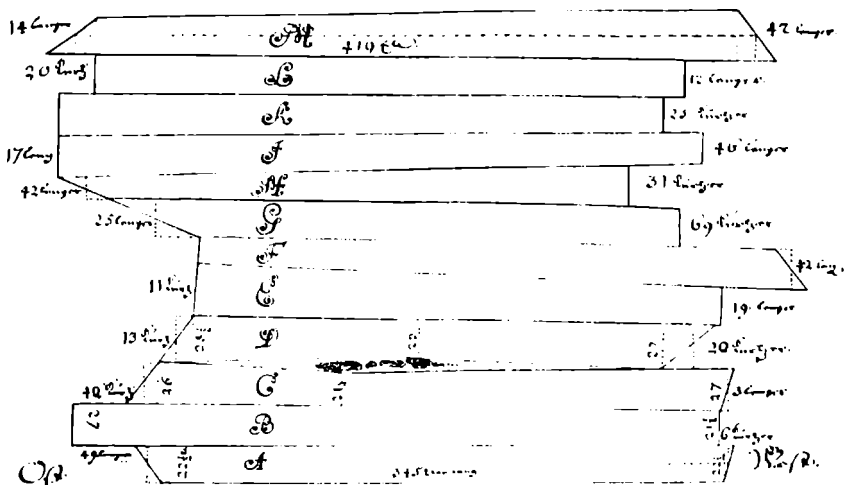
En ofte citeret sætning fra Tord Degns artikler siger, at »Toft er agers moder«; det har ført til den opfattelse, at toftens bredde var bestemmende

for størrelsen af de agre, der tilfaldt den enkelte gård. Det kan næppe være rigtigt; sætningen skal nok betyde, at der kun kan være tale om en gård, når der også findes en toft. Poul Rasmussen gør opmærksom på, at den anførte tolkning aldrig er bevist, men mener, det er fordi en del af toften var udyrket.²³

Det næste led i processen var at opmåle åsene. Arent Berntsen gjorde opmærksom på, at disse enheder var meget forskellige i størrelse, i højde og i frugtbarhed, derfor skulle rebsmændene lempe det således, at ingen fik sin jord samlet på et sted, så ikke en mands hele andel skulle falde på et skarpt eller ubelejligt sted, medens en anden fik sit på et belejligt og frugtbart sted, men enhver skulle have sin del i skarp, frugtbart, belejligt og ubelejligt jord. Det var boniteringsproblemet man klarede på denne måde.

Agrene lå parallelt og var kun adskilt fra hinanden ved en agerren, en dobbelt plovfure, kunne man sige. Den kunne let forskydes, og det var denne svage afgrænsning, der foranledigede så megen kiv.

Arent Berntsen var opmærksom på, at ikke alle åsene var rektangulære, men at de, som han skrev, »gemenligen faldt bredere ud ved den ene ende end ved den anden«. I så fald skulle man måle bredden i begge ender, og de enkelte agrebredder skulle ved enderne af åsen markeres med pinde.

Opmåling af en ås på Lolland i 1681. De trekantede ender på agrene er hjælpekonstruktioner for arealudregningen. De stiplede linjer viser agrenes faktiske form. Mellem agrene C og D ligger en uopdyrket kile. Efter C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, 1951, s. 68.

Ved hver pind skulle der stå en mand, og i midten en tredje, således at der kunne drages en lige linje.

Endelig gjorde Arent Berntsen rede for en række undtagelser. Kirkejord, der lå i en mark, der skulle rebes, skulle forbigås, fordi sådan jord var isolerede agre, af hvilke der gemenligen blev givet særskilt landgilde af brugerne til kirken. Kirkens indtægter burde ikke mindskes. Præstegårdene skulle rebes sammen med landsbyjorden, men da præstegårdene var fritaget for landgilde, fik præsten tilrebet så meget jord, som den næstbedste gård i landsbyen. Dog rebes som nævnt ikke tokkejord; den jord som præsten har, men som lå på holme eller afsides steder. For Sønderjyllands vedkommende kendes begrebet tokkejord ikke.

Takket være den store matrikel fra 1680'erne kan man rekonstruere fordelingen af agre og åse i mange danske landsbyer. Hvor jorden var god og ensartet, kunne åsene ligge tæt op ad hinanden; hvor arealet var bakket og isprængt sure lavninger, eller stenede områder, kunne der være større mellemrum mellem åsene. Her kunne virksomme bønder ekspandere f.eks. ved at forlænge en ager eller afvande et kær, men den virksomme kunne så, som Arent Berntsen gjorde opmærksom på, risikere, at en doven nabo krævede omrebning, fordi begge betalte samme landgilde, mens den virksomme havde større udbytte af sin drift. Sådanne forhold kunne give anledning til megen kævl og rørte ved det overordnede princip om overensstemmelse mellem ejendommens værdi og dens skattepligt.

Ved rebningen løste man, som nævnt, boniteringsproblemet, alle fik noget både af god og dårlig jord; det var en kompliceret løsning, men det hang sammen med, at man ikke kendte til geometriske mål, hvorved man kunne have udlignet på den måde, at et større areal dårlig jord modsvarede et mindre areal med god jord. Første gang man opmålte den faktiske jordbesiddelse og foretog en bonitering, var ved den store matrikel; da havde man fastsat en tønde land til et areal på 140×140 alen; indtil da havde man skønnet en gårds areal efter udsæden, et højst usikkert grundlag.

I Sønderjylland var forholdene også på dette område anderledes. I marskegnene havde man længe arbejdet med geometriske mål, enheden kaldtes her en demat, den svarede omtrent til en halv hektar. Sprogligt skal ordet demat forstås som det areal, en mand kunne meje i løbet af en dag; det er altså et mål, der oprindeligt havde hjemme i marsken. I jordebogen for Tønder amt fra 1613 kan man for de vestlige gæstherreder se kogsjord angivet i demat, medens den høje jord i midtlandet og mod syd blev angivet i tønnder udsæd. I 1712 blev i hele amtet demat brugt som mål.

I slutningen af det 16. århundrede begyndte den frivillige individuelle udskiftning i det østlige Sønderjylland; denne proces med mange mageskifter gjorde det nødvendigt at arbejde med geometriske mål og her valgte man den såkaldte toftrode som enhed; et areal svarende til $1/3$ ha. Den er dokumenteret fra ca. 1580.

En ny udvikling var altså undervejs; men da man rebede i Rinkenæs i 1550, fulgte man det gamle mønster, således som det er beskrevet af Arent Berntsen. I forhold til den bestående kaotiske tilstand var det dog et fremskridt.

Når man står over for et så enestående eksempel som rebningen i Rinkenæs, er det nærliggende at søge efter et fortilfælde. Det er faktisk lykkedes at finde et enkelt sikkert og et mere tvivlsomt. Det drejer sig om Øster Højst i Slogs herred i 1530 og Felsted i Lundtoft herred i 1548. Dog var der her ikke udtrykkeligt tale om gribsjord som i Sønderballe. Først disse parallelle tilfælde.

IV Øster Højst og Felsted

Som Rinkenæs oprindeligt var et anneks til Kliplev, således var Øster Højst kirke i begyndelsen et anneks til Hostrup. Den gamle afhængighed af Hostrup gav anledning til stridigheder bl.a. om godset Solvigs kirkelige tilhørsforhold, og præsterne i Højst var på vagt for at sikre sig deres rettigheder. I perioden 1637-1703 sad efter hinanden som præster i Højst far og søn, og begge hed de Johannes Prætorius.

I 1667 blev sønnen kapellan hos faderen, men allerede året før havde han på grundlag af gamle nu forsvundne akter skildret præsteembedets udvikling. I denne sammenhæng oplyste han, at enhver bonde i landsbyen i de første årtier af 1500-tallet havde hver sine agre og enge liggende ved siden af hinanden på et sted. Præstens hus lå dengang et stykke fra kirken, hvor han havde sine enge samlet i et stykke. Videre oplyste Johannes Prætorius, at landsbymarken i anno 1530 første gang blev delt med roder, hver rode 9 alen, dvs. der skulle gå 9 alen på hver otting, når agrene blev inddelt.²⁴

Denne redegørelse bekræftes på bedste vis af et tingsvidne stammende fra Løgum klostres arkiv. Det blev trykt hos Langebæk i *Scriptores rerum danicarum*.²⁵ Dog er der den lille forskel, at det her blev dateret til 1531.

I tingsvidnet gives der en ret indgående beskrivelse af, hvorledes rebningen blev gennemført.

Som det var foreskrevet i Jyske Lov blev først hustofterne målt op, og det er påfaldende, at de blev gjort lige store, eller lige værdifulde, for der blev også taget hensyn til bonitet. For tofternes vedkommende blev der regnet med flademål. Hver toft skulle være 40 roder i længden og 6 roder i bredden pr. otting. Men til forskel fra den oplysning Johannes Prætorius gav, var hver otting her sat til 11 roder.

For at udligne værdien af tofterne fik Knud Martensen en hustoft, der var 8 alen bredere. Begrundelsen var, at hans jord ikke var så god som de andres. I Anders Uggelsens toft var der noget skadeligt vand, derfor fik han tillagt 3 alen mere. Mette Michels fik ekstra 5 roder i bredden, fordi hendes toft så at sige ikke var noget værd. Peter Schmidts toft blev 6 roder længere og 1 rode smallere end de andres, mens Hans Truelsens toft blev udlagt dobbelt så bred og halvt så lang. Her var otting altså ottings broder.

Inddelingen af landsbymarken er ikke skildret tilsvarende detaljeret, men det blev fastslået, at der til hver gård skulle lægges 2 roder pr. otting, dvs. minimum var altså en agerbredde på 22 alen. Alt blev lagt under solreb, hedder det, også den jord, der før var enemærker. Disse enemærker var hverken mærkede med sten eller stabel eller indhegnede eller indgrøftede, og der var ikke ført bevis for, at stykkerne fortsat kunne anerkendes som enemærker.

Et særligt problem udgjorde enemærket Solbjerg. Det gik med under rebet, fordi det ikke var mærket med sten eller stabel. Mod denne disposition protesterede, som det nævnes i tingsvidnet, »Jasper Høgh« fra Melsgaard på Nordals. Han anså Solbjerg for sit enemærke. Navnet er en fejlskrivning for Holck. Når denne alsiske adelsmand her kommer ind i billedet, skyldes det hans giftermål med Beke Gjordsen til Solvig i Hostrup sogn. Med hende havde han som medgift fået 19 gårde i Slogs herred, deraf 3 i Øster Højst. I enemærket Solbjerg lå en ager, der tilhørte Løgum Kloster, også den gik med under rebet. Til gengæld gav de fra »Solvig« til klosteret en anden ager. Dvs. de tre Solviggårde måtte påtage sig denne pligt alene.

Jesper Holck havde ikke held med sin protest; enemærket Solbjerg kom med under rebet. Det skyldes nok, at han ikke havde orden i papirerne; for der eksisterer faktisk dokumentation for, at enemærket Solbjerg hørte til gården Solvig.

Den 9. juli 1505 vidnede Peter Rantzau og Hans Andersen, Nolde, på Slogs herreds ting, at Anne Gjordsen (Bekes mor) havde lovhævd på 3 gårde og en toft kaldet Solbjerg og en eng kaldet Solbjerg i Højst sogn. 8 mænd bekræftede dette tingsvidne.²⁶

Havde Jesper Holck haft dette dokument ved hånden, havde han kunnet sikre sig Solbjerg; men han havde ikke fået papirerne med, da han blev gift med Beke.

Ifølge tingsvidnet fra 1531 kunne det se ud til, at Solbjerg indtil da havde været bortfæstet som en enhed; det oplyses nemlig, at den mand, der havde haft Solbjerg i brug, ikke havde nogen hustoft; en sådan fik han nu udlagt.

Det andet eksempel er Felsted. I en beskrivelse af præstegården fra 1737 fortæller præsten, Andreas Petræus, at præstegården kun omfattede en otting, oprindeligt havde der været 4, mente han, men egnen havde længe være skovklædt, og for at få en otting i agerjord, havde hans forgænger i fordums dage givet afkald på 3 otting i skovjord. Det sikre i denne beretning er, at Felsted sogn hører til de sent ryddede områder.²⁷

De særlige forhold i Felsted belyses ved striden om særmarken Uhre.

Det er tidligere nævnt, at der i 1549 blev sluttet et foreløbigt forlig om denne særmark. Problemet blev taget op igen under forligsforhandlingerne i 1550. I forliget hedder det om Uhre: »Andreas Schmidts særmark i Felsted kaldet Uhre har de to brødre Gregers og Frantz v. Ahlefeldt på vor forbøn (dvs. på voldgiftsmændenes forbøn) givet afkald på og ladet tilfalde vor nådige fyrste og herre Hans til etc., således at han herved kan beholde og bruge denne særmark for sig selv. Såfremt imidlertid bønderne i Felsted ad rettens vej måtte bringe særmarken under rebet, vil de af Søgård ikke have give afkald på, hvad der måtte tilkomme dem ...«

Bønderne i Felsted forsøgte faktisk at få særmarken med under fællesskabet og ejeren af Uhre måtte gang på gang væрге for sig. Takket være et tingsvidne fra 1605, hvori hele udviklingen fra 1504 rekapituleres, kan man få et lille glimt af forholdene i Felsted i almindelighed. I 1504 havde bonden Thomas Jensen på Felsted kirkegård fået sognemændenes bekræftelse på, at han og hans forfædre havde besiddet særmarken Uhre beliggende i Stensvang. I 1532 købte Andreas Schmidt gården og den dertil hørende særmark. I 1548 opstod der problemer i forbindelse med at Felsted bymark blev rebet. Den 3. maj 1548 blev 12 herreds bønder, »der var sat til at måle og dele Felsted mark« spurgt, »om de havde været i den særmark, kaldet Uhre, for at måle og dele, hvortil de 12 bønder havde svaret nej; de havde ikke målt og delt eller haft reb eller raft i den, ej heller befalet nogen samme at måle eller dele«.

Et yderligere vidnesbyrd om, at der formentlig her var tale om en førstegangsrebning, har man i en dom afsagt af hertug Hans og hans råder den 28. februar 1548. Det var bønderne i Felsted, der havde klaget over brødrene på Søgård og krævet, at to damme skulle gå med under rebningen. Det hed i dommen: »Efter at alle bønder og enhver, der var bosat her, og som havde agre, enge og skove, har opgivet deres jorder, enge, skove og agre til rebning, undtagen to damme, som de fra Søgård i kraft af brev og segl er i besiddelse af ... og således har skiftet og delt alt efter landsret, og enhver i henhold til sit ottingstal har fået, hvad ham tilkommer, så har vi fastslået, at lodsejernes skifte, opmåling og deling skal stå ved magt, og de fra Søgård skal have, hvad de har ret til efter brev og segl«.^{27a}

Dommen gik altså bønderne imod, men de gav ikke uden videre op. Den 6. marts 1559 klagede Gregers Ahlefeldt over bønderne i Felsted i et brev til hertug Hans. Striden gjaldt »de enge, der lå ved møllen« (formentlig Felsbæk mølle). Engene var en særmark hævdede Gregers Ahlefeldt og henviste til at han havde brev og segl på dem.^{27b}

Bønderne ville også fortsat have Uhre med i fællesskabet, men Andreas

Schmidt kunne henholde sig til forliget af 1550, hvorved hans adkomst var bekræftet, selv om det var under forbehold. Det ser imidlertid ud til, at de andre bønder i Felsted har taget sig selv i rette, hvad Uhre angik. Andreas Schmidt lod da sine naboer, både fyrstelige og Ahlefeldtske bønder, stævne og anlage for ran og vold, fordi de havde tiltaget sig rettigheder i særmarken Uhre, og havde gjort det mod Hans Majestæts befaling og den daværende amtmands brændemærke og segl. Der henvises i tingsvidnet udtrykkeligt til det tidligere citerede sted i dokumentet af 11. juli 1550, at Andreas Schmidt rolig kunne beholde særmarken Uhre; forbeholdet om en eventuel retssag var ikke nævnt. Der vedblev dog at være uro om Uhre. Endnu i 1602 måtte Peter Benniksen fra Benniksgård som herredsfoged igen engang bekræfte ejerens ret til særmarken. Ejeren hed i 1602 Peter Truelsen. Han måtte indgrave, hegne og frede samme sin særmark, dog uden skade for naboerne, således at Uhre havde helt sit eget hegn, uden at det stødte op til hegnet omkring Stensvang, hvori Uhre var beliggende. Peter Truelsen skulle altså ikke have nogen som helst fordel af fælleshegnet omkring Stensvang.²⁹

Til støtte for den opfattelse, at i Felsted i 1548 blev rebet for første gang tjener en passus i forliget af 11. juli 1550, hvorefter det blev aftalt, at også skoven ved Felsted skulle rebes. Så længe opmålingen stod på, skulle skovene være fredede, ingen af parterne måtte tage for sig af træerne, hvad enten de var stående eller liggende. Tilsvarende blev det bestemt for skovene ved Sdr. Hostrup i Ensted sogn. I Skovbøl i Felsted sogn har der tilsyneladende været samme problemer som i Felsted by, enhver skulle blive ved sine særmarker, men det skulle stå beboerne frit for at kræve rebning, hvis de kunne enes derom.

Dokumentet af 1550 slutter med, at alle nabostridigheder og tvistigheder var bilagt, forligt og bragt ud af verden. Der var godt nok lagt et grundlag, men kiv og strid prægede også de følgende år.

V Striden mellem hertug Hans og Ahlefeldterne om fortolkningen af aftalen af 1550

Inden man kunne gå i gang med at inddеле landsbymarken i Rinkenæs i fald og agre, var der en del at afklare. Det skete ved en supplerende aftale, en »zeddel« undertegnet af hertugen og brødrene Ahlefeldt, originalen kendes ikke, men der henvises til den i korrespondancen. I »zeddelen« blev det bestemt, at alle husmandshuse på Rinkenæs mark skulle nedbrydes. Men den 29. juli 1551 klagede de to Ahlefeldter over, at der endnu stod et hus midt i den mark, der blev kaldt Kirkemaj og den »karl, der nu boede i det, tænkte ikke på at bryde det ned«, og nu bad brødrene hertug Hans gribe ind.

Brevet den 3. august 1551 blev sendt videre til Christoffer Rantzau, der var hertugens amtmand i Tønder. Han skulle søge forlig med Ahlefeldterne. 31. august 1551 skrev han imidlertid tilbage til hertugen, at der var den hage ved sagen, at Ahlefeldterne ejheller ville lade nedbryde huse på deres jord. Han henviste til omtalte »zeddel«, hvori det ord til andet stod, at alle husmandssteder på Rinkenæs mark tilhørende begge parter skulle nedbrydes, og den aftale ville Ahlefeldterne ikke efterkomme. Dertil kom, at der også var uenighed om afgrænsningen af særmarken Dalsgård.

Den 28. november 1551 skrev hertug Hans til de to brødre på Søgård, at selvom han flere gange af nådigt sind, som en fredselskende fyrste og for at opnå et godt nabovenligt forhold havde henvendt sig til dem, og ved amtmandens mellemkomst havde søgt at afhjælpe skaderne, så havde al hans venlighed hidtil ikke hjulpet, og nu havde amtmanden meddelt ham, at brødrene uden videre havde ladet hugge løs i skovene, selv om der i 1550 var aftalt en stilstand, hvad skoven angik.

Det hed nemlig i dokumentet af 1550 om skovene: »Endvidere må i hele Rinkenæs skov, med undtagelse af særmarkerne, ingen af parterne bruge noget af det, som står eller ligger, men det skal være fredet«. Meningen var, at der skulle herske ro om skoven, indtil også den var blevet skiftet. Det var denne bestemmelse, Ahlefeldterne havde set stort på. De havde i store mængder ført træ bort og solgt det.

Den 28. november 1551 skrev hertug Hans også til sin særlige rådgiver, Iven Reventlow, om sagen, og her oplyste han yderligere, at Frantz og

Gregers Ahlefeldt også havde foregrebet sig på en del svin, der dels tilhørte hertugen, dels hans undersætter. Han bad nu Iven Reventlow sammen med Sievert Rantzau om at tage til Rinkenæs og se på skaderne og berette derom til amtmand Christoffer Rantzau.

Det skete så og beretningen blev også sendt til hertugen, men den var ham ikke udførlig nok, han bad om flere enkeltheder. Det hang nok sammen med, at man foreløbig var nået frem til en ny »stilstand«; dette fremgår af breve til henholdsvis Iven Reventlow og Christoffer Rantzau af 5. december 1551, og det bevirkede, at hertugen den 29. december 1551 skrev til Christoffer Rantzau, at sagen skulle stilles i bero på grund af den aftalte »stilstand«.

Det mente Christoffer Rantzau var en farlig taktik; han advarede i et brev af 9. januar 1552 mod at lade sagen trække i langdrag »for dags frist, års frist, jo længere man stryger katten, des højere holder den hovedet« (På plattysk: dages frist, jares frist, und je man mehr de katten strakelt, so höher se de kop holt).

Christoffer Rantzau fik ret, Ahlefeldterne fortsatte deres egenmægtige fremfærd, og så tabte hertugen endelig tålmodigheden.

Den 13. september 1552 skrev hertug Hans næsten enslydende til Christoffer Rantzau og Iven Reventlow, at sagen nu skulle ordnes og det var ikke alene forholdene i Rinkenæs, der voldte kvaler. Der havde efterhånden ophobet sig en lang række stridsspørgsmål mellem hertugens bønder og Ahlefeldterne, det gjaldt afgrænsninger i Tråsbøl og Tråsbøl-skov og i Skovbøl i Felsted sogn, tilsvarende problemer i Hostrup og Stubbæk i Ensted sogn, samt Dalsgård og kådnerne i Rinkenæs sogn.²⁹

Til sidst enedes man om at henskyde problemerne til en voldgift med uvildige mænd udpeget henholdsvis af Christian III og hertug Adolf på Gottorp. Der var fine folk blandt voldgiftsmændene. Kongen udpegede Johan Friis til Hesselager på Fyn, Erik Banner til Asdal og Otto Krumpen til Hald. Johan Friis var rigets kansler og Erik Banner rigets marsk. Hertug Adolf udpegede Bertram Ahlefeldt samt Breide og Jasper Rantzau.

Bertram Ahlefeldt og Breide Rantzau kendte problemerne fra 1550, de andre var nye i billedet. Voldgiftsdommen blev afsagt den 18. april 1553. Den var meget kortfattet i formuleringerne. Om de problemer, der var aktuelle i Rinkenæs hedder det blot, at Ahlefeldterne skulle beholde Dalsgård, medens de kådnersteder i Rinkenæs, der endnu ikke var nedbrudt, nu skulle fjernes.³⁰

Det skal her lige i parentes nævnes, at Ahlefeldterne lod opføre en gård i enemærket Dalsgård, der ligger ned mod Flensborg fjord. I 1709 blev

denne gård nedbrudt og jorderne blev lejet ud til forskellige mindre gårde. De hørte ikke med til landsbyfællesskabet i Rinkenæs, men for at præsten ikke skulle lide tab, fordi gården blev nedbrudt, forpligtede den daværende ejer af Gråsten, grev Carl Ahlefeldt sig til årligt at betale 4 rdl. til afløsning af tiende, smørskyld og offer, degnen skulle have to rdl. Forpligtelsen blev overtaget af hertugen af Augustenborg, da han i 1725 erhvervede Gråsten, men han tog forbehold for det tilfælde, at der igen blev indrettet en gård på arealet.³¹

Voldgiftsdommen af 1553 satte et foreløbigt punktum for striden mellem Ahlefeldterne og bønderne i Rinkenæs og banede vej for en endelig deling af skoven. Fra 1553 findes et tingsvidne om skovdelingen. Men først enemærkerne eller særmarkerne.

VI Særmarkerne

Inden den komplicerede rebningsprocedure kunne begynde, måtte man tage stilling til særmarkerne.

I Rinkenæs var forholdene lidt mere afklarede end de havde været i Øster Højst og i Felsted. I det grundlæggende dokument af 11. juli 1550 omtales først de forskellige arealer, der skulle holdes uden for rebningen; både hvad der tilkom fyrstelige gårde og hvad Ahlefeldterne havde krav på. Det blev fastslået, at ejeren af Benniksgård forlods skulle have »enemærkerne Lerager og Grumholm samt de damme, hvor man fra gammel tid har hegnet dem og haft dem besæet«. Benniksgård adskilte sig fra de andre gårde ved både at have enemærker og jord i fællesskab.

Man skal ikke forestille sig et enemærke som en sluttet enhed. De to særmarker Lerager og Grumholm blev nærmere karakteriseret i Tønder amt jordebog fra 1613.³² Det oplyses her, at agre, enge og skov lå blandet mellem hinanden tillige med en dam. Det må nok være en afvandet dam, for det hedder videre i beskrivelsen, at der på dammen kunne græsse 14 kreaturer, og at der kunne høstes 40 læs hø. Man får gennem beskrivelsen et udmærket indtryk af, hvorledes det har set ud i et rydningslandskab.

Efter omtalen af Lerager og Grumholm hedder det videre i dokumentet fra 1550: »desuden skal særmærket Buskmose, som det er indesluttet i sine hegn og indfredninger, være unddraget rebet samt alt det andet, som han (ejeren) fra gammel tid og til denne dag har brugt og besiddet på Rinkenæs mark, således at intet skal af- eller tilmåles ham. De agre, som ligger i Buskmose, og som tilhører bønderne i Rinkenæs, skal ikke medregnes til Buskmose. Hvis indvånerne (i Rinkenæs) agter at beholde sådanne agre, skal den indvåner, hvem ageren tilfalder i rebet, give vederlag derfor eller tilfredsstille den pågældende«.

Hvad Buskmose havde på Rinkenæs mark var på det nærmeste betydningsløst. Stort set stod Buskmose uden for landsbyfællesskabet.

Den første omtale af Buskmose stammer fra ca. 1475, da gården nævnes i et arveskifte efter den store nordslesvigske godsbesidder Emmike Esbernsen. Arven efter denne deltes mellem tre sønner og to døtre. Af sønnerne fik den ene Refsø i Sommersted sogn, den anden Hejls Vargård og den tredje Tyrstrupgård. Til hver arvelod hørte gårde spredt ud over Nordslesvig. Buskmose fulgte med Tyrstrupgårdparten.³³

I 1543 var Christen Thaysen og Hans Jensen ejere af Buskmose. Fra dette år findes to fortegnelser over bønderne i Rinkenæs, den ene i forbindelse med den såkaldte 20-penninge skat, den anden i en jordebog. I den første liste anføres som ejere af Buskmose, som nævnt, Christen Thaysen og Hans Jensen, i den anden er Buskmose ikke opført særskilt, men man kan ved at sammenholde skattebeløbet med senere kilder se, at ejeren var anført med navnet Jes Riggelsen. I jordebogen registrerede man ikke et ejerskifte med det samme, medens den ekstraordinære skatteliste sandsynligvis repræsenterede den aktuelle tilstand. Det vil sige, at Jes Riggelsen i 1543 enten var død eller havde afstået gården til de to nævnte. Hvis man kan gå ud fra, at Hans Jensen er en fejlskrivning for Hans Jessen, er det rimeligt at antage, at han var søn af Jes eller Jens Riggelsen; det vil sige, at den Hans Jensen, der nævnes i 1543 og den Hans Riggelsen, der nævnes i 1556, skulle være identiske. Man vaklede på dette tidspunkt mellem den skik, at en søn fik føjet et -sen til sin fars fornavn og faste familienavne og tendensen gik klart i retning af at fastholde familienavnet, altså i dette tilfælde Riggelsen.³⁴

Christen Thaysen og Hans Jepsen solgte i 1548 ager, eng og græsgang i Kirkemaj til Hans Bennik på Benniksgård, det var altså før rebningen. I dokumentet er Christen Thaysen opført som sælger på egne og »den fredløse Hans Riggelsens vegne«.³⁴ⁿ Hvad Hans Riggelsen har forbrudt, ved vi ikke, men i 1556 solgte Hans Riggelsen sin andel til Christen Thaysen. Der opstod strid om salget, fordi Hans Riggelsen, der var enkemand, havde set bort fra sine børns rettigheder. Børnenes interesser blev varetaget af deres morfar, Mads Nissen fra Stemmild, Burkal sogn. Ved en dom den 7. juli 1556 dømte hertug Hans, at Hans Riggelsens part skulle tilfalde børnene, men hvis de senere ville sælge, skulle Christen Thaysen have forkøbsret. Problemet var imidlertid, om Hans Riggelsen kunne eller ville tilbagebetale købesummen. Hvis den ikke blev erlagt i løbet af året 1556, skulle salget til Christen Thaysen stå ved magt.³⁵

Den jord, der hørte til Buskmose var ikke af bedste bonitet. Det hedder om gården i en beskrivelse fra 1712, at den er et særligt gods. Den har kun en smule agerland i fællesskab med landsbyen Rinkenæs, det gælder især de marker, der ligger ind mod Buskmoses mark. Den har en meget dårlig, kold jordbund, som kun giver lidt korn i særdeleshed rug, »og dette gods Buskmose, ville være at anse for et dårligt gods, hvis det ikke var indhegnet for sig, så at man efter behag kan disponere over jorden, men på den anden side er hegnsbyrden ikke ringe«.

Buskmose blev ved den lejlighed målt op. I alt hørte til gården 307 demat (ca. 150 ha), så stort har altså særmærket efter al sandsynlighed

Buskmose i sin gamle skikkelse, før landråd von Uslar opførte den nuværende hovedbygning i 1880'erne. Fot. i Gråsten lokalhistoriske arkiv.

været i 1550. Deraf var 132 demat agerjord, 43 demat eng, 21 demat var bevokset med krat, og der var 111 demat skov. Afsluttende hedder det, at græsningen var god, og at værdien heraf var afgørende for Buskmoses egentlige kvalitet.³⁶ I dag hører der 106 ha til Buskmose.

Foruden særmarkerne Grumholm, Lerager og Buskmose omtales i dokumentet af 1550 de enemærker, der tilfaldt Ahlefeldterne. Der nævnes »Terkelsbjerg, Hulsager og Klægsbjerg, således som de ligger indhegnede og som de nu fremtidig skal mærkes med sten og »stabel«; dertil kom Ulsnæs og Dalsgård. Til gengæld skulle de fyrstelige bønder uden for rebningen beholde engen Nalmade som vederlag for Terkelsbjerg og Hulsager. Også den skulle mærkes med sten og stabel.

Ulsnæs, der ligger umiddelbart op mod Gråsten, er nu et moderne erhvervsområde. Nord for Ulsnæs lå Troldsløkke, der ikke hørte med til Rinkenæs. Her blev det ældste Gråsten bygget, sandsynligvis opført af Gregers Ahlefeldt i 1550'erne. Det var begyndelsen til en forskydning af Ahlefeldternes hovedsæde fra Søgård til Gråsten. De første bygninger var beskedne; til gården hørte oprindeligt kun Troldsløkke (vest for slotssøen) og Horskobbel.³⁷

Da problemerne vedrørende særmarkerne var afklaret, kunne man tage fat på den vanskelige opgave det var at udfinde en fordelingsnøgle for de rettigheder og de pligter, den enkelte bonde skulle have i fællesskabet.

VII Fordelingsnormen

Selve rebningen må være foretaget af 12 herredsbønder, der blev udmeldt til opgaven på Lundtoft herredsting, på samme måde som det skete i Felsted i 1548. Men der findes ingen oplysning om denne side af sagen. Derimod var der i dokumentet af 1550 en vejledning om, hvorledes fordelingsnøglen skulle udfindes. Man fulgte de regler, der var angivet i den tidligere omtalte reces af 1547.

Det hedder i dokumentet:

»Eftersom der hverken har været opmåling eller otting på Rinkenæs mark, skal rebningen ske på den måde, at al skov og mark i Rinkenæs, intet undtaget udover de nævnte særmærker, skal deles efter den årlige afgift og skal da hver ørtug korn regnes for 10 skilling lybsk og 10 skilling lybsk for en ørtug korn og en tønne smør for syv mark og otte skilling. Denne landgilde (hure) eller afgift skal af amtmanden godtgøres ved hjælp af de ældste forhåndenværende registre.

Ligeledes skal bemeldte brødre Gregers og Frantz Ahlefeldt, når opmålingen finder sted, være pligtige til at fremskaffe de gamle registre fra deres faders tid eller i tilfælde af, at de ikke er til stede, skal de ved deres ed fremlægge registre, for at fæsterne til deres faders, deres moders, deres broders og deres egen tid, så vidt de ved, ikke er blevet belagt med højere afgift og at det, hvor det måtte være sket, ikke skal have nogen indflydelse, og fæsterne skal blive ansat til, hvad de har givet i gammel tid. Deslige skal amtmanden, hvor jordebogs-(afgiften) måtte være forhøjet, se bort fra en sådan forhøjelse. Derefter skal målet fastsættes efter hyren uden at jagt- eller tjenestepenge medregnes«. (Tjenestepenge var en hoveriafløsning).

Der skal i det følgende gøres et forsøg på at rekonstruere fordelingsnøglen. Det kan kun gøres for selvejerbøndernes vedkommende. Forsøget er af nærliggende grunde behæftet med megen usikkerhed, når det dog kan foretages, skyldes det, at man i jordebogen for Tønder amt fra 1543 har en række oplysninger både om pengeafgifter og naturalieydelse, ydelser, som også var gældende i 1550. Man regnede med den lybske møntenhed, der var gængs i hertugdømmerne. 1 mark lybsk var lig 16 skilling à 12 penninge, altså en mark = 192 penninge. Kornmålet var det

gamle danske mål ørtugen. Det går tilbage til Valdemarenes tid, da 1 mark guld var lig 3 øre à 8 ørtug. Det var egentlig en møntinddeling, men disse forholdstal fik betydning for andre mål, altså også for kornmålet. Når ørtugen brugtes som kornmål, var udgangspunktet en skæppe, ligesom skæppen var udgangspunkt for en tønne, men det forholder sig så ejendommeligt, at medens skæppen var et fast rummål, så varierede antallet af skæpper på ørtugen efter kornsorterne; tønden havde derimod et fast antal skæpper, som regel otte. I følge jordebogen for Tønder amt 1543 gik der 8 skæpper rug, 9 skæpper byg og 16 skæpper havre på en ørtug. Derfor kan man i aftalen om fordelingsnormen nøjes med at sige, at prisen på en ørtug korn var 10 skilling lybsk; man behøvede ikke at skelne mellem kornsorterne.

Den ældste beregning af en skæppe kendes fra ærkebiskop Anders Sunesøns kommentarer til Skånske Lov. En cirkelrund bund forsynet med lodrette vægge, der målte et bestemt antal tommer blev forsynet med en skrå stang, der udgjorde hypotenusen, medens bund og kant var de to katedre, og da bunden var cirkelrund, måtte man regne med pi (22/7). Skæppemålet kunne variere fra egn til egn.

Der findes næsten ingen gamle skæppemål bevaret i Danmark, for da de blev afløst af andre enhedsmål, – det var under Christian V, – blev det påbudt, at alle gamle skæppemål skulle ødelægges. Men på museet i Rendsborg findes et skæppemål, hvis diagonal er 41,7 cm og hvis kant er 24 cm høj. Denne skæppe svarer omtrent til 33 kg.³⁸

Det er højst usandsynligt, at netop denne skæppe har været brugt i Tønder amt, men beskrivelsen af den giver et lille indtryk af størrelsesforholdene.

Det forhold mellem kornsorterne, der kom til udtryk i Tønder amts jordebog fra 1543, 8 skæpper rug, 9 skæpper byg og 16 skæpper havre på en ørtug er særegent for Tønder-egnen. Andre steder kunne forholdet være 10 – 12 – 20. Sandsynligvis afspejles heri vægtfyldeforholdet. Når rug sættes til vægtfylde 100, har byg 83 og havre 54.³⁹

Da en ny jordebog for Tønder amt i 1613 blev udarbejdet, blev udsæden pr. gård angivet i tønner og skæpper for de enkelte kornarter, og man møder ikke mere ørtugen i Rinkenæs, men i 1550 var det altså den, man gik ud fra.

Takket være jordebøgerne og skatteregistrene fra 1543 kender man navnene både på selvejerbønderne og fæsterne under Søgård. Når der i 1543 blev udskrevet ekstraskatter skyldtes det, at Danmark var i krig med den tyske kejser Carl V, en svoger til den afsatte Christian II, der endnu sad som fange på Sønderborg slot. Krigen blev hverken ført med energi

eller held, men den kostede mange penge, indtil der endelig i 1544 blev sluttet en varig fred med kejseren, der nu anerkendte Christian III som konge.

Men ikke alene kostede krigen penge, der skulle også skaffes midler til en medgift og udstyr til prinsesse Elisabeth, helsøster til hertug Hans og halvsøster til Christian III. Hun blev den 26. august 1543 gift med hertug Magnus af Mecklenborg. Her skulle også adelen spytte i bøssen. Af adelsgodset skulle udredes en plov- og frøkenskat. Hver af de Ahlefeldtske fæstegårde skulle yde 2 gylden; det tyder på, at gårdene har været egaliserede, dvs. gjort lige store, men adelsbøndernes landgilde kendes ikke.

Imidlertid er oplysningerne i Tønder amts jordebog af 1543 for selvejerbønderne så omfattende, at man kan gøre et forsøg på at finde den fordelingsnøgle, der blev lagt til grund i 1550. Både penge og naturalieafgifterne er anført, og alt kan omregnes til penning lybsk, idet der som nævnt gik 192 penninge på 1 mark lybsk.

Der kan opstilles følgende skema:

	Pengeafgift			Naturalier			Ialt pg.	Omregnet til		
	mk.	sk.	pg.	byg	havre	smør (ørtug-skp.)		(td)	mk.	sk.
Peter Bennik	5	5	2		1-10	1/2	1902	9	14	6
Riggel og Tammes Bennik	5	5	2		1-10		1217	6	3	5
Jes Thaysen	5	5	2		1-10		1217	6	3	5
Tuche Jensen Tuche Ovsen	5	13	2		1-10		1413	7	5	9
Jes Vognsen	4	13	2		1-10		1121	5	15	1
Erik Lassen	4	13	2		1-10		1121	5	15	1
Peter Petersen	2	13	2	2	3-10		1415	7	5	11
Nys Andersen	5	13	2							
Jes Riggelsen Buskmose	6	12	2		1-10		1493	7	2	5
							Ialt	53	7	8

På grundlag af de givne tal, har man fastsat fordelingsnormen, som man kaldte otting som sæd og skik var i Lundtoft herred. Ordet otting forekommer i Rinkenæs første gang i en aftale om skovdelingen i 1553, men en oversigt over ottingstallet har man først i Tønder amts jordebog fra 1613. Da repræsenterede de fyrstelig gårde 55 otting. Efter al sandsynlighed har man regnet en otting = en mark lybsk. De 55 otting svarer rimelig godt til de godt 53 mark lybsk, som afgifterne udgjorde tilsammen. Buskmose var sat til 9 otting, men det havde kun betydning for gårdens andel i skovene.

Tuche Jensen og Tuche Ovsen samt Riggel og Tammes Bennik var det man kaldte »gårdbrødre«, dvs. at der boede to familier på gården. Det var første skridt mod en gårddeling. Jes Vogensen og Erik Lassen gav samme afgifter; det kunne tyde på, at en gårddeling var fuldbyrdet.

Mens man ved selve nyfordelingen sandsynligvis har regnet med brudte tal, så har jordebogen for 1613 hele ottingstal, medens man ved udskiftningen i 1769 igen regnede med brudte tal for de fyrstelige bønders vedkommende. Man kan foretage følgende opstilling:

	1543	1613		1769
	mk. sk. pg.	otting		mk. sk.
Peter Bennik	9 14 6	9	Hans Jepsen	9 13
Riggel og Tammes Bennik	6 3 9	5	Peter Korff	4 8
Jes Thaysen	6 3 9	5	Jes Thaysen	5 5
Tuche Jensen	7 5 9	6	Hans Dirksen	2 14 1/2
Tuche Ovsen	7 5 9	6	Degneenken	2 14 1/2
Jes Vogensen	5 15 1	5	Hans Korff	4 13
Erik Lassen	5 15 1	5	Jürgen Thaysen	4 13
Peter Petersen	7 5 11	5	Jes Jessen	2 10 1/2
			H. P. Henningsen	2 10 1/2
Nys Andersen	7 5 5	5	Jep Nissen	2 14 1/2
			Maria Richels	2 14 1/2

Ved udskiftningen blev en otting regnet for en mark lybsk. Når Benniks-gård i 1769 havde omtrent samme talstørrelse som i 1543, er der her tale

om en tilfældighed. Benniksgård blev nemlig del i 1595; på den ene halvdel sad slægten Bennik til 1749, medens den anden del fortsatte i slægten Korff. Efter en lang arvestrid overgik Bennik-delen til familien Jepsen i midten af 1750'erne. Hans Jepsen havde i forvejen en gård i Rinkenæs, som blev sammenlagt med nyerhvervelsen, og derved fik Benniksgård igen omtrent sin gamle størrelse.

De gråstenske gårde var oprindeligt ansat til 4 otting hver. Ved udskiftningen i 1769 havde to af gårdene stadig 4 otting, medens de andre var delte og hver havde 2 otting, dog var der en lille uregelmæssighed idet 2 af gårdene havde 2 mk lybsk og 8 sk. Disse ekstrabeløb var nok gået fra nogle af de fyrstelige gårde, for det samlede beløb for disse gårde var ved udskiftningen 45 mk og 2 sk lybsk, medens det sammenlagte ottingstal ellers var 46. Buskmose havde, som nævnt, 9 otting, men gården var ikke med i udskiftningen.

Som det vil være fremgået af det foregående, findes der langt fyldigere oplysninger om de fyrstelige bønder end om de Søgård-Gråstenske. Men navnene kender man, idet der i 1543, som nævnt, blev opkrævet en plov- og frøkenskat.

Under Frantz Ahlefeldt:

Jes Michelsen

Hans Lassen

Laurens Vunsen

Hans Boesen

Under Gregers Ahlefeldt:

Jes Petersen

Iver Nissen

Rasmus Stensen

Som tidligere nævnt var sandsynligvis alle Ahlefeldtske fæstere i 1550 ansat til 4 otting; men da der kun er 7 navne, når man kun op på 28 otting ialt; ved udskiftningen var det samlede ottingstal godt 32. Det kunne se ud som der i 1543 var blevet »glemt« en fæster i den andel, Gregers havde. Man må nok regne med, at der oprindeligt har været 8 og ikke kun de 8, som jordebogen opregner.

Efter at man havde udfundet fordelingsstallet, blev den næste opgave at fastlægge de store enheder, som man i Rinkenæs kaldte marker, medens den almindelig danske sprogbrug er vange. Hver mark blev inddelt i »fald«, svarende til åse, og i hvert fald fik hver bonde i landsbyen en ager, vekslende i bredden i forhold til gårdens ottingstal.

VIII Fællesmarkerne og skovskifterne

Det var ikke nogen nem opgave, de tolv herredsbønder stod over for, da de skulle til at rebe Rinkenæs mark. Dels var landsbymarken meget stor og dels skabte terrænforholdene store vanskeligheder. Terrænet ved Rinkenæs er meget kuperet fra lave strandenge nede ved Flensborg fjord til højtliggende lerede arealer inde i landet. Den bedste beskrivelse af landskabet har man i et dokument fra 1752, da man forsøgte at få fællesskabet ophævet.⁴⁰ Det hedder her:

»Landsbyen Rinkenæs ... er beliggende på den måde, at den udgør næsten 1/2 mil i udstrækning, og da det er en stor landsby med i alt 27 gårdejere, inklusive de hertugelige (augustenborgske), og markerne dertil er vidtstrakte, og stedet ligger dels på og dels langs med et bjerg, så falder det dem, der bor neden for bjerget, og som næsten udgør halvdelen af landsbyen, meget svært, når de skal pløje og beså de marker, der ligger så langt fra dem, og dertil oppe på bjerget, men ganske særligt at gødske dem, når dette må ske i en våd periode, og de må køre op ad bjerget, så bliver hestene udmattede rent bortset fra den megen gødning, som går tabt ved kørsel op og ned ad bjerget. Dertil kommer, at landsbymarken er inddelt i alt for store kobler eller marker ...«

Man sondrer i Rinkenæs mellem »Overby« og »Nederby«, – og med den bagklogskab, historikere og andre er i besiddelse af, kan man undre sig over, at der ikke blev indrettet to landsbyfællesskaber, et for dem oven for bjerget og et for dem nedenfor. Men det gjorde man altså ikke.

Der findes ingen protokol over rebningen endsige en målebog. Hvis man vil danne sig et indtryk af, hvorledes markerne blev inddelt, må man gå til udskiftningsakterne fra 1769. I dette år blev der foretaget en nøjagtig opmåling af landsbymarken i den gamle skikkelse. Rigtig nok var der i årenes løb sket en del ændringer, men i store træk var markinddelingen den samme som i 1550.

Sandsynligvis er herredsmændene begyndt med at fastlægge tofterne. Til forskel fra Øster Højst, hvor tofterne blev gjort lige gode, har man nok ladet gårdene beholde de tofter, de havde i forvejen.

Tofternes størrelse fremgår af udskiftningsakten af 1769; de var nok i

Benniksgård, hvis stuehus formentlig er opført i 1782. Fot. i Historiske Samlinger.

årenes løb blevet lidt større, for i forbindelse med det første tilløb til en udskiftning i 1752 skrev herredsfoged Thulleen 1. marts 1753 til amtmanden i Tønder om tofterne, at nogle havde byttet land med land og lagt det til tofterne.⁴¹

Ved udskiftningen udgjorde tofterne i alt 271 tdr. land. Det kunne se ud til, at de augustenburgske fæstere oprindeligt havde haft en toft på ca. 6 tdr. land; de kongelige bønder havde større tofter. Benniksgårds toft var på 37 tdr. land, Peter Korff havde 15 og Hans Korff ligeledes 15 tdr. land, Jørgen Thaysen 14. De andre gårde var i tidens løb blevet delt. Ser man bort fra delingerne, havde tofterne mellem 20 og 15 tdr. land.

Benniksgårds toft kender man lidt bedre end de andre, fordi gården i 1593-95 blev delt mellem brødrene Peter og Hans Benniksen. Beskrivelsen af husets nære omgivelser og toften er mere indgående end de bestemmelser, der gjaldt ager, eng og skov.

Først blev gårdspladsen delt i to lige store dele. Peter fik stuehuset med græsplænen (sode) og dertil abildgården, således som den var afmærket og indhegnet. Hans fik den anden abildgård, der lå øst og syd for huset, og mod vest fik han smedehuset og »hvad der lå indhegnet indtil fortjen (markvejen) og kørevejene«. Hustoften blev delt, således at Peter fik den østlige del og Hans den vestlige. Dog fik Hans 12 alen mere i bredden, fordi den vestlige del af toften ikke var så god som den østlige.⁴²

Begge de to brødre Peter og Hans blev herredsfogder, Peter til sin død i 1627 og Hans til 1640. Hans Benniksens halvdel gik videre i slægten Korff.

Efter dette lille sidespring igen tilbage til rebningsforretningen i 1550. Efter tofterne kom turen til de store fællesmarker. Ud fra den forudsætning, at denne inddeling har været nogenlunde uforandret, så længe landsbyfællesskabet var gældende, kan man benytte udskiftningsinstrumentet fra 1769,⁴¹ der anførte følgende marker:

Store Søndermark	187 tdr. land
Lille Søndermark	88 tdr. land
Sønder Rugløkke	107 tdr. land
Vester Rugløkke	53 tdr. land
Store Vestermark	118 tdr. land
Lille Vestermark	85 tdr. land
Dalsmark	151 tdr. land
Nørremark	158 tdr. land
Årsbjerg mark	86 tdr. land
Rønnesvad	174 tdr. land

Årsbjerg mark lå længst mod øst; nordvest for den Rønnesvad; den er måske først blevet inddraget senere; den var på udskiftningstiden kratbevokset. Muligvis har der oprindeligt kun været én Søndermark, én Vestermark og én Rugløkke. Ved udskiftningen kom hele Sønder Rugløkke under Benniksgård; den har følgelig ligget mod sydvest i landsbymarken. Dalsmark har ligget ned mod Dalsgård, der strakte sig ned til Flensborg fjord.

Ved opmålingen i 1769 benyttede landmåleren den fremgangsmåde, at han inden for hver af de store marker målte faldene hver for sig, og desuden særskilt de småstykker af eng eller stenede arealer, der lå mellem faldene. Faldene varierede meget i størrelse. I Vester Rugløkke havde Løsled fald 24 tdr., Staubæk 10 tdr., »Bag Grumholm« 10 og »Sidste fald« 8 tdr. I Lille Vestermark var der 5 fald mellem 14 og 16 tdr. land store, der fandtes også her et stykke, der hed Nyland på 5 tdr. Man må så forestille sig, at de normale fald har været på 10-20 tdr. land, de har været delt mellem de oprindelige 17 gårde, således at hver gård fik en ager, der i bredden svarede til gårdens ottingstal. Når så senere gårdene blev delt, blev også hver ager delt. Det behøvede dog ikke at gennemføres helt systematisk, der kunne også ske delinger ved at de oprindelige agre blev skiftet mellem gårdbroderne.

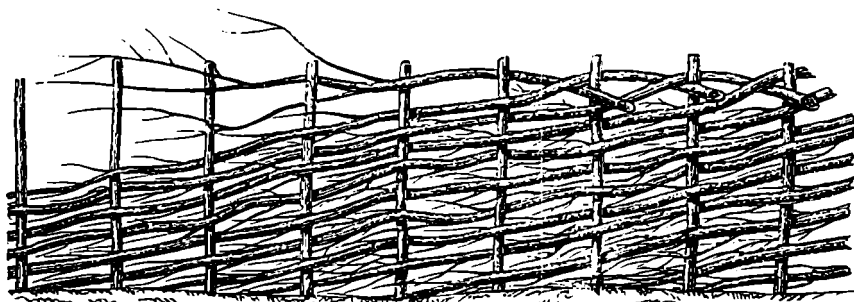
Da inddelingsarbejdet var afsluttet, stod man over for den store opgave

at sætte hegn omkring markerne, det var kun de store marker, der blev indhegnede, faldene var markeret med sten eller der var holdepunkter i landskabet; mellem agrene var der kun en dobbelt plovfure, en såkaldt agerren.

De fælles hegn om markerne repræsenterede den store fordel ved landsbyfællesskabet. I stedet for at hver enkelt skulle hegne sin jord, kunne byrden nu fordeles på alle, så hvert bol fik sin del i henhold til ottingstallet. Efter alt at dømme har man brugt døde hegn, rigtignok nævnes i dokumentet af 1550 ordet »knick«. der i det plattyske sprog-område almindeligvis benyttes om levende hegn, men i 1711 blev det som noget nyt fremhævet at ejeren af Buskmose var begyndt at sætte levende hegn. De døde hegn var meget arbejdskrævende, man satte pæle og stokke i jorden og flettede med risværk imellem dem. Når høsten var ovre, blev hegnene åbnede så kreaturerne kunne gå på stubmarkerne, det kaldte man at opgive ævred; dvs. give eftergræsningen fri. Ordet ævred har i vore dage fået en helt anden betydning.

Som det fremgik af brevvekslingen mellem hertug Hans og Ahlefeldterne i årene 1551-53 var skovdelingen et stridens tegn. Dette problem blev endelig løst i 1553. Ordningen kender man fra et tingsvidne af 3. oktober 1553.⁴⁴ Der blev ifølge tingsvidnet udmeldt 12 herredsbønder, som først delte skov og eng i to hoveddele. I hvert af de to stykker fik alle bønder både fyrstelige og adelige et areal i henhold til deres ottingstal. Ordet otting nævnes udtrykkeligt i tingsvidnet, dvs. at den fordelingsnorm, der var opstillet på grundlag af landgilde og skat straks havde fået den betegnelse som var gængs i herredet.

Ikke alle var helt tilfredse med skovrebningen. I 1587 krævede Chresten Thaysen en omrebning af det skovskifte, der kaldtes Rø, et ord der

Et risgærde fra Lolland, ca. 1 meter højt. Afstanden mellem de lodrette stave er knap en halv meter. Fra Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand, II, Kbh. 1878, s. 493.

betyder rydning. Chresten Thaysen mente, at han var kommet til kort, og rebningsmændene gav ham ret. Han fik 5 roder mere i den østlige ende.⁴⁵

Da delingen var tilendebragt, skulle den nye driftsform indføres. Man fulgte de regler, der var gældende i den østlige del af Lundtoft herred. Driftsformen findes beskrevet i Tønder amts jordebog 1712, dvs. den er beskrevet først for Felsted sogn og så siges det, at Rinkenæs har samme rotation, dog med en lille variation. Man kendte i Sønderjylland ikke det på de danske øer almindelige trevangsbrug. Det hedder om Felsted sogn, at markerne lå fem år efter hinanden under plov. Det første år blev marken besået med boghvede, derefter med rug, så med byg, og endelig to gange med havre, og så hedder det: »Sognet Rinkenæs har, hvad angår landsbyen Rinkenæs samme beskaffenhed som Tombøl, i Felsted s. men her dyrkedes kun fire år det samme« (areal). Det betød formentlig, at der kun var én havreudsæd i en rotation. I de 4 år markerne hvilede, gav de god græsning og en del hø. Det siges ikke udtrykkeligt, men det var meningen, at markerne efter at have været dyrket i 4 år, lå brak i 4 år. Man havde altså en 8-årig rotation.

Skovskifterne repræsenterede et forholdsvis større samlet areal sammenlignet med agrene i landsbymarken. Her kunne den enkelte relativt frit udfolde sig. Når man taler om skov i fællesskabstiden, må man ikke forestille sig skovvækst som man kender det i vore dage. Store træer, små træer, krat, eng eller små dyrkede arealer lå mellem hinanden. Medens man regnede med, at ottingmålet angav værdien af jorden ensartet fra gård til gård, så fremgår det af jordebogen fra 1712, at der var nogen forskel på skovskifterne; jorden kunne være af varierende værdi, men vurderingsmændene fandt det umuligt at sammenligne skifte med skifte; og de bestemte, at der ikke skulle foretages en udligning; enhver måtte beholde, hvad han havde, og det fremhæves, at det i skovskifterne stod ejerne frit for gennem deres flid at forbedre deres situation ved uden skade for skoven at rydde krat; al jord i skoven var på den måde udnyttet.⁴⁶

Da Rinkenæs som tidligere anført ikke havde tilstrækkeligt med græsningsarealer, kunne man frygte, at det var gået ud over skovene, at de her, som så mange andre steder, helt gik til grunde.

Risikoen var der. Den 10. okt. 1702 skrev amtmanden i Tønder, v. Königstein til regeringen på Gottorp, at »den i Tønder amt endnu forhåndenværende skov i Lundtoft herred måtte betragtes som et sandt og værdifuldt klenodie, som på grund af den fjerne beliggenhed [i forhold til Tønder] krævede en særlig opsigt, så den ikke helt skulle gå til grunde og blive forhugget og ruineret. Hidtil havde ingen haft den opgave«. ^{46a}

Henvendelsen fra v. Königstein har muligvis ført til et resultat, i al fald blev der i 1711 foretaget en generel besigtigelse af skovene i Tønder amt. Protokollen giver et indtryk af, hvordan udvisningerne foregik, idet der findes en liste over, hvad hver enkelt bonde måtte tage. Buskmose fik ved denne lejlighed en særlig omtale. Ejeren var på dette tidspunkt herredsfoged Henrik Henriksen (død i 1716). Han var den sidste i den række af storbønder, der havde beklædt herredsfogedposten. De følgende var lønnede embedsmænd. Om bygningerne på Buskmose hed det, at de var så dårlige, at nogle måtte nedbrydes. I 1711 var man i gang med at bygge et nyt bagehus, og der blev udvist tømmer dertil. Det hed videre, at de mange døde hegn nødvendigvis gjorde en stor hugst af træ til hegnspæle og buskværk til fletning af risgårder. For Henrik Henriksen var hegnene en særlig byrde, fordi han alene måtte hegne rundt om sin jord, der mestendels stødte op til græsmarker og kobler. Det der skulle bruges til hegnene blev udvist fra dele af skoven, hvor hugsten ikke gjorde skade. Til sidst gives den oplysning, at Henrik Henriksen i de sidste to år var begyndt at grave grøfter og at sætte levende hegn.⁴⁹

For den følgende tid efter 1713, da Tønder amt med den gottorpske del af Sønderjylland var kommet under kronen, kan man i Tønder amtsregnskabs bilagspakker finde lister over udviste ege og bøge. Det var fortrinsvis bøg, der blev udvist til de 11 kongelige bønder, der på dette tidspunkt boede i Rinkenæs.⁴⁸

I de Gråstenske skove så det tilsyneladende ikke så godt ud. I en – rigtignok meget sen – kilde fra 1792 beretter embedsmanden H. Hinrichsen om skovenes triste tilstand, der efter hans opfattelse var et resultat af den mishandling, de havde været udsat for gennem hele det 18. århundrede. Kun i landsbyerne Røllum, Sdr. Hostrup og Rinkenæs var den oprindelige bondeskov endnu bevaret. H. Hinrichsen tillagde det betydning, at fæstebønderne ikke havde arveret til deres jord; mens herskabet var interesseret i at bevare skovene, var fæsterne interesserede i at udvide det dyrkede areal. Skovskifterne blev udnyttet til græsning, mens trævæksten blev betragtet som ukrudt, den formastelige kunne stadig regne med at få det nødvendige træ hos naboen eller i hertugens skove.^{48a}

Man vil lægge mærke til, at Rinkenæs blev anført blandt undtagelserne. Her var skovene endnu bevarede. I forbindelse med udskiftningen i 1769 oplyste Hans Jepsen, ejeren af Benniksgård, at det var et problem i hele Lundtoft herred at skaffe tilstrækkeligt med græsningsarealer, man benyttede ikke skovene til græsning, hovedformålet med driften af skovene var trævæksten. Skovene gav gode indtægter; herom vidnede de fortræffelige bondeskove, som fandtes i Lundtoft herred.⁴⁹

Tilsynet med skovene påhvilede i det 18. århundrede herredsfogderne. De blev, som nævnt, ikke længere taget i storbøndernes kreds, men blev anset som heltidsemedsmænd. I en lang periode fra ca. 1730 til henimod 1760 var Kay Diederich Thulleen herredsfoged i Lundtoft herred. Han fik i 1754, da han var 62 år gammel, en assistent, Mathias Hansen Møller, der senere efterfulgte ham i embedet. Han kom fra en stilling som kammer-tjener hos prins Emil August af Augustenborg, men det ser ud til, at han havde klaret embedet rimelig godt, uden at der dog kan siges noget bestemt om hans indsigt i skovdrift. I Rinkenæs var denne indsigt måske knap så nødvendig som andetsteds i betragtning af, at bønderne selv viste interesse for at bevare skovene.⁵⁰

Den ordning, der i årene efter 1550 blev indført i Rinkenæs, holdt i godt og vel 200 år. Der blev skabt orden i kaos, da fællesskabet blev vedtaget, men jorddyrkning i Rinkenæs var en vanskelig sag, dels på grund af terrænforholdene, som er beskrevet i det tidligere omtalte brev af 1752 om en planlagt udskiftning, og dels på grund af de tunge lerjorder. I det nævnte brev blev det også nævnt, at fællesmarkerne var blevet for store, og at der var problemer med gødskningen. Når en af de store marker om foråret blev brudt op og besået med boghvede, skulle den ved Mikkelstid (29. sept.) og besås med rug, men det kneb med at få gødningen frem, for den, der måske havde noget til overs, ville ikke lægge gødningen her, men foretrak at lægge den i de såkaldte tofter, hvor han selv havde hele fordelen. På fællesmarken blev resultatet, at den, der havde gødet aller-dårligst, havde lige så stor fordel, som den, der havde givet mest gødning, når de 4 år var gået, hvori jorden havde været tilsået, og så igen blev lagt ud til græs. Det hed også, at for stor en del af jorden blev opbrudt og pløjet med det resultat, at der savnedes græs; om sommeren var der stort set kun græs til det antal heste, der var nødvendige til arbejdet på grund af den store afstand til markerne, og næppe nogen rådede over mere end 5 højst 6 køer pr. plov. De øvrige for husholdningen nødvendige køer og ungvæget måtte man lade grasse her og der mod betaling.

Dette dystre billede skal måske tages med et gran salt, fordi det var led i en argumentation for at få fællesskabet opløst, men problemet med de store afstande var i alt fald reelt nok, og det er højst sandsynligt, at tofterne blev behandlet med større omhu end agrene i fællesmarkerne.

I forbindelse med ordningen i 1550 står endnu tilbage at omtale en gård, der havde en særstilling, det er præstegården.

IX Præstegården

Hverken ved indretningen af landsbyfællesskabet i 1550 og ej heller senere fik præstegården nogen ottingsandel i landsbymarken. Præstegården var fritaget for alle afgifter, der svarede til skat og landgilde, og da det alene var disse afgifter, der blev lagt til grund, da man fastlagde fordelingsnormen, så faldt præstegården uden for, men der hørte noget jord til den.

Præstegården lå oprindeligt i nærheden af den gamle kirke i den bebyggelse, der hed Bakkensby, men den blev sandsynligvis efter en ødelæggelse under Torstensson-krigen flyttet et stykke mod øst; jordarealet forblev dog det samme.

Præstegårdens særstilling er første gang dokumenteret ved et tingsvidne fra 1602; det havde tilsyneladende sit udspring i en strid mellem præsten, hr. Jørgen, og degnen. Det må være præsten Georg Lange, som der her er tale om. Han døde i 1624. I 1602 blev det bevidnet, at den grund, hvorpå degnen boede fra gammel tid havde tilhørt præsten; denne grund havde præsten haft under sin hånd og inden for sine hegn før og efter at landsbymarken blev rebet og delt, og der havde ikke været hverken reb eller mål i dette stykke jord.⁵⁰ Degnens vilkår var meget beskedne, for i jordebogen for Tønder amt fra 1613 hedder det: »Degnen har et hus og en have og ellers intet«.⁵¹

I 1737 forlangte Tyske Kancelli en fuldstændig oversigt over præsternes økonomiske vilkår. For Tønder amts vedkommende findes alle præstegårde beskrevet. I Rinkenæs var det præsten Friedrich Christopher Bruhn (1725-37), der gjorde rede for forholdene.

Først nævnes om præstegårdens bygninger, at de skulle vedligeholdes på kirkens regning, således som de to kirkeværger og de otte mænds råd bestemte det, dog havde Bruhns forgænger Christian Lundt ladet bygge to fag mere, som Bruhn havde måttet købe, da han overtog embedet, og som han kunne sælge videre til efterfølgeren. Da præstegården for nogle år siden blev restaureret, fandt man en bjælke, hvori årstallet 1692 var indhugget. Det må være en bjælke fra den udvidelse pastor Lundt lod foretage. Han var præst i Rinkenæs fra 1690-1724. Som pastor Bruhn måtte betale for de to fag, således måtte han også betale forgængerens

Rinkenæs præstegård før ombygningen. Fot. i Gråsten lokalhistoriske arkiv.

enke for en masse inventar og landbrugsredskaber. Han havde givet i alt 398 rdl. derfor. Det skal lige indskydes, at pastor F. C. Bruhn ifølge skyld- og panteprotokollen for Lundtoft herred i 1729 havde en gæld på 700 mark courant til den grevelige Ahlefeldtske skovrider Erasmus Dinsen, der boede i Egemsund; lånet er formentlig optaget for at dække udgifterne ved embedsovertagelsen.⁵² Dinsen omtales også som »forvalter«. Han var velhavende og stod som långiver til adskillige bønder i Rinkenæs. Uanset hans bopæl i Egernsund hørte han til menigheden i Rinkenæs og betænkte i sit testamente kirken i Rinkenæs med et legat.

Efter dette lille sidespring er det igen præstegården, der skal beskrives. Medens præsteboligen blev vedligeholdt for kirkens regning, så skulle præsten selv vedligeholde stald og ladebygninger, men brønden var mærkelig nok præstens personlige ejendom.

Til præstegården hørte en have, hvor der var plads til blomster, træer og dertil en kålgård. Præsten skulle selv sørge for indhegning, men menigheden skulle levere gærdsel.

Landbrugsarealet svarede ikke engang til 1/2 bol, oplystes det. Uden for fællesskabet havde præsten i alt 26 tdr. land og 5 skæpper, i fællesskabet havde han 4 agre på sammenlagt 3 tdr. og 2 skæpper og videre hed det: »I Rinkenæs skov et stykke jord kaldet Bakkensby, som på grund af det

der voksende tjørnekraat og buskværk ikke kan besås, og følgelig ejheller kan opmåles, så anslås det til omtrent at omfatte 5 tdr.« I alt var præstens jordareal 34 tdr. og 7 skæpper. Men derudover havde præsten i henhold til landsbyvedtægten ret til at lade græsse 7 køer i fællesgræsningen. Hvis han satte en hest på græs, så svarede det til to køer. Der blev ikke holdt får i fællesskab og ejheller gæs.

På arealet Bakkensby kunne præsten græsse 4 køer, med de 7 køer, der måtte græsse på fællesmarkerne, havde han græsning til i alt 11 køer. Præsten havde ingen andel i skoven og ejheller mulighed for at grave tørv. Dette brændsel måtte hentes en halv mils vej borte i Tørsbøl eller i Lundtoft mose.⁵³

Præstegårdens areal var nærmest uforandret i den følgende tid, men præsten var dog ikke henvist til kun at klare sig for, hvad gården kunne yde. Han fik også tiende, offer, og en lang række ydelser for embedshandlinger.

Præstegården indtog på mange måder en særstilling i sognet, et forhold, der også fremgik af landsbyvedtægten.

X Landsbyvedtægten

Rettigheder og pligter i landsbyfællesskabet blev reguleret ved en såkaldt landsbyvedtægt eller en vide. Oprindeligt har der vel været tale om sædvaneregler, men den 4. juli 1709 blev Rinkenæs-vedtægten nedtegnet. Desværre findes kun bevaret en enkelt paragraf, artikel 28, der handler om præstens rettigheder i fællesmarken. Landsbyvedtægten var skrevet på dansk, præsten har vedlagt en afskrift af artikel 28 som bilag til den lige omtalte beskrivelse af embedets indtægter fra 1737 »Copia udaf Byens Vilkors brev, som er oprettet det år 1709 den 4. July og er den 28. Articul, som lyder således: Præsten skal have på græs på hans jord i Vestermark to Nöed, og begieres at afstaae det ene Nöed på Vestermark, for at få et Nöed på Dalsmark; paa Nørremark skal han have 4 Nöed. Sambtlig for Naboskab skal han have i Kohlyck en Koh. for felitz Græs 4 Nöed, som er for smaa Kræ, og bag Backenbye i Skouen på hans egen Grund 4 Nöed og af Naboskab bag [?] i Skouen et Nöed, og haver de i sal. H. Friederichs Tid sammested tilladt hannem og hans efterkommere et Nöed« (Hr. Friederich var Friedrich Fabricius, præst 1681-89).

Det havde været interessant at kende hele landsbyvedtægten, der ikke alene regulerede hverdagens arbejde, men som også var vidnesbyrd om at bønderne kunne ordne en del af deres forhold selv. Således havde bønderne i 1718 truffet en aftale, der er nævnt i bøderegistret for Tønder amt i dette år. Sagen drejede sig om Boy Hansen, der flere gange havde været tiltalt for slagsmål; så hedder det videre: »Eftersom indbyggerne nu indbyrdes har aftalt, at den, der gentagne gange giver anledning til kiv og strid, skal ifalde bøde til kongen, og da denne Boy Hansen ikke kunne dy sig, så idømmes han en bøde på 1 rdl.«⁵⁴

Myndighederne var interesserede i at der blev oprettet landsbyvedtægter, som kunne give regler for mindre stridssprgsmaal, så man slap for bagatelsager ved herredstingene. Den 28. oktober 1728 udgik en kgl. forordning, der havde følgende indledning: »Da vi har erfaret, at der ofte er opstået strid, kævl og slagsmål blandt vore undersætter i hertugdømmerne angående kvæghold og andre naborettigheder«, så havde kongen besluttet, at der i landsbyerne skulle oprettes skriftlige vedtægter angå-

ende kvæghold og andre lignende sager; disse vedtægter skulle så konfirmeres af amtmændene.⁵⁵

Da nu selve vedtægten for Rinkenæs ikke er bevaret, kan man få et indtryk af, hvad der sandsynligvis har stået i den ved at tage en vedtægt fra Tombøl i nabosognet Felsted som eksempel. Denne landsby var som Rinkenæs dels i fyrstelig dels i adelig besiddelse. Men Ahlefeldterne havde her overvægten, 13 adelige mod 3 fyrstelige.

Vedtægten er fra 1716, men bygger på en ældre aftale. De første paragraffer vedrørte de 4 oldermænd, deres rettigheder og pligter. Dernæst følger en række bestemmelser om hegnene. For landsbyfællesskabet var de fælles hegn, som tidligere omtalt, en afgørende faktor. Hvis hver bonde skulle sørge for at hegne sin jord, ville de blive en meget stor byrde, så spredte som jordlodderne oprindeligt havde ligget. Ved at gøre hegnene fælles om de store marker, og lade hver bonde tage sin andel i forhold til sit ottingstal, blev hegnsbyrden fordelt på mange skuldre, men det krævede solidaritet, for var der blot en bonde, der forsømte sin andel, var hegnet ikke meget værd. I Jyske Lov er der klare regler for, hvorledes hegnsbyrden skulle fordeles. Det hedder i artikel 57 i 3. bog: »Enhver skal rejse sine gærder således som ejerne billiger og i forhold til, hvad han ejer i byen og i bolet efter ret rebning«, og den der ikke rejser gærde til den lovligt fastsatte dag, som ejerne bestemmer skal betale en bøde. I den følgende artikel hedder det, at vangegærder skal rejses i forhold som man har guldvurdering til. I den ene artikel er der tale om, hvad man ejer i by og bol efter ret rebning, i den anden efter guldvurdering, i begge tilfælde er der tale om den enkeltes relative andel i landsbyen. Bol og mark guld er to forskellige måder at udtrykke relationen på.

I overensstemmelse med Jyske Lov er der i næsten alle vider og vedtægter regler for, hvornår hegnene skulle være i orden. I Tombøl blev det bestemt, at enhver var pligtig til at have sine hegn i orden til majdag; hvis de ikke var i orden, skulle der betales bøde til øvrigheden og 4 sk. lybsk til nabolaget.

Ved de døde hegn var der også den risiko, at folk der var i bekneb for pindebrænde, kunne finde på at hente noget i hegnene, så det blev fastslået, at ingen – det være sig en gårdmand, en kådner eller en inderste – måtte bryde noget ud af hegnet og tage det med hjem. Blev man grebet på fersk gerning, betød det bøde til øvrigheden og 6 sk. lybsk til nabolaget.

Landsbyfællesskabet betød ikke kollektiv arbejdsindsats, men samtidig med hensyn til at udføre arbejdet. Den enkelte behandlede sine egne ager individuelt, men sådan som agrene lå ved siden af hinanden i faldene, var

det nødvendigt at arbejdet blev gennemført på samme tid. Derfor blev det i vedtægten bestemt, at nabolaget i plovtiden skulle træffe aftale om, hvornår arbejdet skulle påbegyndes. Det samme gjaldt under høslæt og kornhøst. Ingen måtte i høsttiden køre korn ind ved nattetid, da det kunne føre til marktyveri.

Som den enkelte havde sin andel i hegnene efter ottingstal, så var dette tal også bestemmende for, hvor mange kreaturer han måtte have på fællesgræsningen. Hvis en mand ikke havde kreaturer nok til at udfylde sin kvota, så måtte han ikke fylde op ved at tage udenbys folks kvæg på græs uden først at have tilbudt græsningen til byens folk. Hvis heste eller kvæg skulle få skarv, måtte de ikke komme på fællesgræsningen.

I agrene og faldene lå der ofte små stykker, hvor der ikke kunne vokse korn, men nok græs. Der var ofte tale om vandlidende pletter. Det var derfor fristende at tøjre heste eller kreaturer på disse pletter, for at udnytte græsset; der var imidlertid stor risiko for, at dyrene kunne rive sig løs, så det var forbudt. Nogle undtagelser var dog gjort for enkelte; én måtte tøjre i sin hustoft, »men i fald de tøjrede kreaturer skulle komme løs, vil han til straf give nabolaget 3 sk. lybsk for hvert stykke, og hvis han skulle tøjre uden for toften, være pligtig til at give nabolaget 1/4 tønde øl«.

Hvis en bondes kreaturer på grund af uefterrettelighed eller anden forseelse blev fundet i den indhegnede rugmark før majdag, skulle der betales bøder; hvis det skete efter majdag, blev bøden dobbelt så stor.

De fleste bøder blev erlagt i penge, men de blev omsat til øl, som blev nydt i godt fællesskab, og så skulle uenighederne være bilagt. Det hed i § 28: »Når naboskabet bliver kaldt sammen, skal som sædvanlig al strid være bilagt, at de bagefter ... kan begive sig til kros, og selv der tillades ingen stridigheder, men alt skal foregå i stilhed og i godt naboskab.« Højeste bøde til naboskabet var 6 sk. lybsk.⁵⁶

Der blev også holdt gilde, når kirkeregnskabet blev gjort op. Præsten måtte stå for gildet, men udgifterne gik på kirkens regnskab. I Rinkenæs fik præsten 2 rdl. og 2 sk. til dette formål.⁵⁷

I Felsted var der år efter år i kirkeregnskabet opført en udgift under betegnelsen »til sognet efter gammel sædvane«, men i regnskabet for 1690 står der: »Til at drikke op«. (»Zu vertrinken«).⁵⁸

Kun glimtvis lader det sig belyse, hvorledes den selskabelige side af fællesskabet udfoldede sig. Et sådant glimt er oplysningen om, at der blev holdt julestue i Rinkenæs i 1730'erne. Det var den fanatiske pietistiske præst F. C. Bruhn, der bebrejdede Jes Michelsen, at han havde foranstaltet en sådan fest. Jes Michelsen kunne ikke se, at det var en synd, men præsten fik ham overbevist derom.⁵⁹ Jes Michelsen pådrog sig tillige

præstens vrede, fordi han havde spillet »violino« i Jørgen Frantzens hus. Denne Jørgen Frantzen havde en del bøger stående. Dem forlangte præsten at måtte inspicere. Han kom en dag da kun Frantzens kone var hjemme, til hende sagde han: »Kære mutter, bortset fra biblen kan i smide dem alle i ilden«. ⁵⁹

Julestuer var levn fra den hedenske tid. Det var livlige fester, hvor tiden blev fordrevet med mere eller mindre grove selskabslege eller med at nogle forklædte sig som julebuk eller julevætte. Julestuerne var myndighederne en torn i øjet, og i den pietistiske tid greb man ind imod dem med de såkaldte helligdagsforordninger fra 1730 og 1735. For hertugdømmerne kom i 1737 en tilsvarende forordning. Julestuer og gilder blev da forbudt på alle helligdage og aftnerne forinden, og der blev fastsat bødestraf for overtrædelser. I 1737 blev Jep Nissen i Rinkenæs dømt for at have holdt julestue. Han måtte bøde med 16 sk. lybsk for sin forseelse. ^{59a}

Desværre er oplysningerne om dagliglivet i de gamle landsbyer kun sparsomme; lidt rigeligere flyder kilderne, når det gælder køb og salg og pantsætninger.

XI Forskydninger i besiddelsen

I store træk var landsbyfællesskabet uforandret i de godt 200 år fra 1550 indtil udskiftningen i 1769. Der skete dog en række forandringer, men de rørte ikke ved de grundlæggende forhold. En af de mest iøjnefaldende forandringer var gårddelingene. I 1543 havde der været 8 fyrstelige og 7 Ahlefledtske gårde. To af de fyrstelige havde hver to ejere, et første skridt til en deling. Antallet af Ahlefeldtske gårde har nok været 8. Ved udskiftningen i 1769 var der 11 kongelige og 14 gråstenske. Kun få af de kongelige var blevet delt, medens 6 af de oprindeligt Ahlefeldtske gårde nu var blevet til 12 med hver 2 otting, medens 2 gårde havde bevaret den oprindelige størrelse på 4 otting.

Bønderne under Gråsten var livegne, dog havde de nok i praksis haft en vis arveret, men principielt var Ahlefelderne og senere hertugerne af Augustenborg meget frit stillede med hensyn til at disponere over de livegnes jord.

De fyrstelige gårde var at opfatte som selvejergårde. For disse gårdes vedkommende var den almindelige regel, at ældste søn arvede hele gården, og hvis der var formue ved siden skulle denne søn udrede arveparter i kontanter og løsøre til sine søskende. Hvis der ikke fandtes sønner, gik gården til ældste datter.⁵⁹

Det lå fyrsterne på sinde at bevare gårdene så vidt muligt udelte uden frasalg eller delinger. Fyrsterne var interesserede i gode skatteydere, mens herremændene mere var interesseret i bøndernes arbejdskraft i form af hoveri.

Omkring 1550 udstedte hertug Hans den Ældre en forordning, der forbød frasalg af enkelte marker fra gårdene. Selve forordningen er tilsyneladende ikke bevaret, men der hentydes til den i en række domme, afsagt af hertugen og hans råder.⁶⁰ Forordningen gav anledning til en hel del stridigheder, men den gik i glemmebogen senest efter at hertug Hans var død i 1580.

De gottorpske hertuger havde samme interesse som hertug Hans i at holde bondegårdene »contribuable«, dvs. at ejeren kunne udrede skatterne. Men tilsyneladende kom der først i 1704 en egentlig forordning derom. Den omtales i det oven for omtalte brev fra herredsfoged Müller,

hvor i han skildrede arvereglerne. I henhold til forordningen blev »dismembrering« forbudt. Herredsfogden mente, at forordningen var afskaffet i andre egne, men at den stadig var gældende i Tønder amt.

Et Rinkenæs-eksempel på en »slags« dismembriering har man i en aftale fra 1652, da Hans Andersen overlod sit husmandssted til sin søn Chresten Hansen. Denne Chresten skulle giftes med en søster til Peter Thaysen ligeledes i Rinkenæs. Med øvrighedens samtykke overlod Peter Thaysen af sin selvejergård til Chresten Hansen som udstyr og medgift til sin søster Anna nogle jordstykker samt eng og græsning. Et stykke gik fra Ingersdam mod syd til sten og »pæl«. Et stykke i Nørremark »fra lille Peter Dams hus mod syd til bækken«. Et stykke i Søndermark kaldet Rævsfelt, et stykke i Vestermark »fra Kær til præstens toft«. Ligeledes fik Chresten Hansen græsning til en ko, et stykke eng i Hundsbjerg. Græsning til 2 1/2 stk. kreatur »achter de Lege«, sandsynligvis betyder det i eftergræsningen. Jorden blev lagt til Chresten Hansens husmandssted, hvoraf han nu skulle yde 1 rdl. i skat og pligt. Hvis der blev udskrevet plovskatter så skulle Chresten Hansen deltage med 5 sk. for hver daler som Peter Thaysen skulle betale.⁶¹

En anden måde, hvorpå der kunne ske forskydninger, var pantsætninger. Når en bonde optog et lån, satte han ofte et jordareal i pant og udbyttet af denne jord udgjorde renterne. Kunne den oprindelige ejer ikke indløse pantet, betød det en forringelse af gårdens værdi.

Skyld- og panteprotokollen for Lundtoft herred giver en del eksempler. Således havde Jørgen Lassen i 1709 af Michael Tüchsen på Trappen lånt 500 mark. Pantet bestod af 1) et skifte ved sydsiden af Nalmaj, 2) en rode i Søndermarken, 3) østerageren i Aarsbjerg, 4) et skifte i Pauls eng, 5) et stykke agerjord på 3 skæpper »beim Gericht«, 6) en ager på Nørremarken ved Pugsted, og da denne sidste ager hvilede hvert fjerde år [skal nok være i en fire-årig periode], så skulle kreditor i den have en ko på fælles græsning. Udbyttet af disse stykker skulle udgøre renten.⁶²

Jørgen Lassen må have været vanskeligt stillet. Han havde i 1705 lånt 300 mark af Nis Lassen i Hønsnap og 100 rdl. af sin afdøde brors enke mod pant i nogle skovskifter; men foruden lånet hos Michael Tüchsen tog han i 1710 et lån hos teglbrænder Henrik Petersen på Trappen på 200 mark mod pant i nogle agre og en kos græsning på Rinkenæs mark. Udbyttet heraf udgjorde renterne. Der findes en hel række tilsvarende eksempler.

Sandsynligvis er der på denne måde opstået nogle småbrug med en løs tilknytning til fællesskabet. De fleste af dem har nok ligget i de randbebyggelser, der efterhånden udviklede sig i Rinkenæs sogn.

XII Randbebyggelserne

Rundt om Rinkenæs ligger en række bebyggelser, der i gammel tid fortrinsvis var beboet af husmænd og håndværkere. Mod sydøst ligger Trappen på vejen ned mod Egersund, ved fjorden findes Sandager og Stranderød. Mod sydvest ligger Bækken, der oprindeligt var et skovområde tilhørende bønderne i Hokkerup, mod nordvest ligger Volsballe, der ligeledes er udskilt fra Hokkerup. Andre samlinger af huse på selve bymarken er Kirketorn, Markbæk og Hovgård.

I aftalen fra 1550 var det bestemt, at alle husmandssteder, alle kåd, skulle nedrives. Det ville i praksis sige, at de skulle flyttes. Husmændene ordnede sig med bønderne, således at de lejede grunden, men selv ejede husene; med i lejen fik de en vis græsningsret på fællesgræsningen. Kun de husmænd, der lå uden for landsbyens egentlige område ejede selv jord, og undertiden opstod der med husmandsstedet som kerne en lille gård.

Det gjaldt f.eks. det sted, der kaldtes Balle, som hørte til Bækken. I 1594 nævnes i Tønder amtsregnskab, at Peter Skovring »in der Balle« giver 2 mark for engen Knudsmaj.⁶³ En nærmere forklaring får man i Tønder amts jordebog fra 1613; ejeren var nu Jep Petersen Svarrer. Jorden var for 40 år siden bortsolgt fra en selvejergård, hed det, og øvrigheden havde sat et fiskerhus på grunden. Det blev senere udlejet, og Jep Petersen Svarrer havde bygget et husmandshus på grunden. Engen var ikke særlig god, den gav kun et læs hør. Afgiften var sat til 1 daler.

I slutningen af det 17. århundrede tilhørte Balle herredsfoged Herman Behn, der tillige havde en gård i Hokkerup, som han havde overtaget efter Jørgen og Hans Boysen. Han mageskiftede denne gård med Jep Hansen og Jes Riggelsen på den måde, at de fik jorden ved Hokkerup og Herman Behn fik deres skovdrifter ved Hesselager. Bygningerne i Hokkerup flyttede han til Hesselager, og den nye gård fik navnet Hesselager.^{63a} Balle indgik i de mange mageskifter, der blev gennemført, for at herredsfogden kunne få samlet jorden omkring sin nye gård. Ifølge en arvemageskiftekontrakt af 27. okt. 1695 afstod Herman Behn kådnerstedet Balle til Thomas Hansen; til gengæld fik han et areal, der blev kaldt Hans Olufsens kådnergrund.⁶⁴

Der opstod en række arvestridigheder omkring Thomas Hansens ejendom, der senere udviklede sig til gården Ballegård. Landsbyen Bækken har udviklet sig af en række kådnersteder.^{64a}

For Herman Behn var det en ret kostbar affære at opbygge Hesselgård og at gennemføre de mange mageskifter. Han lånte penge af inspektøren på Søgård, Balzer Bentsen, af amtsskriver Nicolaus Hansen i Tønder, pastor Christian Ambders i Burkal m.fl. Yderligere havde han måttet overtage en gældspost efter sin forgænger som herredsfoged Hans v. Stöcken, der havde haft sin bopæl i Sdr. Hostrup i Ensted sogn.^{64b}

Behns aktiviteter fik imidlertid rosende omtale i Tønder amts jordebog 1711, hvor det om Hokkerups skovskifter hed, at det ville være en stor fordel, hvis nogle af bønderne ville bytte sig til rette og flytte gårdene ud, således som herredsfoged Behn havde gjort. Ifølge jordebogen hørte der 237 tdr. land til Hesselgård; i 1711 ejedes den af en svigersøn til Behn.

Men præsten i Holbøl var utilfreds, for Herman Behn sluttede sig til menigheden i Rinkenæs. Vejen til kirken i Rinkenæs var for ham meget kortere end til Holbøl. Han ville flytte tienden med til Rinkenæs, men det protesterede den gamle pastor Sommer imod, så det kom til en strid mellem ham og pastor Christian Lundt i Rinkenæs. Pastor Sommer døde før sagen var afklaret. Det var hans efterfølger Samuel Nissen, der modtog den gottorpske regerings afgørelse i 1705. Det hed hed, at gården i Hokkerup var nedbrudt og genopført på Rinkenæs kirkegrund. Det er lidt uklart, hvad hermed menes, men i al fald skulle herredsfogden fortsat erlægge tiende til præsten i Holbøl, men hvad gudstjenester angik, skulle han holde sig til kirken i Rinkenæs, »hvortil det omtalte hus kirkeligt har hørt«. Det kunne tyde på, at der har ligget et husmandssted, hvor Hesselgård blev opført.

Ligesom Bækken opstod bebyggelsen Volsballe på grænsen til Hokkerup og med jord fra denne landsby. Den ældste efterretning om Volsballe findes i Tønder amts jordebog fra 1613. Det oplyses her, at Anders Holdensen i sin tid, da hertug Hans endnu levede og med dennes samtykke, havde købt et stykke skov af en bonde i Hokkerup og havde bygget et hus på grunden. Jorden måtte han dyrke, men træerne måtte han ikke fælde. På grunden kunne der sås 4 tdr. korn og der kunne bjerges 7 læs hø. Anders Holdensen var samtidig skovopsynsmand; han skulle passe på, at skovene i Rinkenæs, Hokkerup, Buskmose og Tørsbøl ikke blev forhuggede. I 1613 var ejendommen overtaget af Gorres Andersen, sandsynligvis en søn af den første ejer.

Flere kom til i Volsballe, hvor husmænd kunne erhverve jord som ejendom. Om alle husmænd i Rinkenæs og Hokkerup har man oplysning-

ger både i amtsregnskabet fra 1610-11 og i jordebogen fra 1613. Det er i amtsregnskabet ikke anført, hvor husmandsstederne ligger, men i jordebogen får man at vide, på hvis grund husene er bygget. Det falder i øjnene, at af i alt 20 huse lå 8 på Hans Nissens grund. Denne Hans Nissen hørte hjemme i Hokkerup, og bl.a. Jørgen Teglmester og Tile Snedker havde bygget på hans jord. Der nævnes yderligere nogle huse på jord tilhørende gårdejere i Hokkerup. I listen nævnes også Hans Smed og Jes Smed, der hørte hjemme i Rinkenæs.

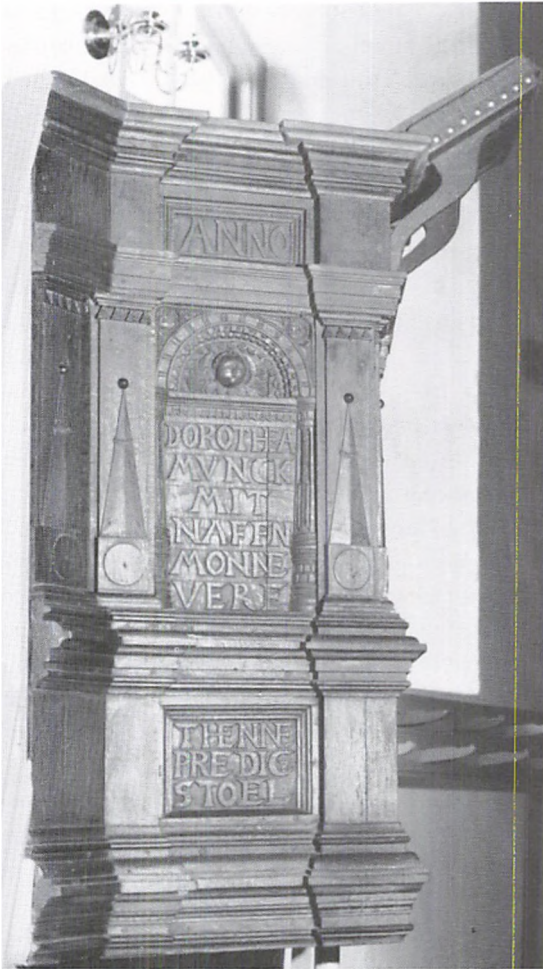
Mens der i jordebogen nævnes 20 husmænd, nævnes i amtsregnskabet 1610-11 fra Rinkenæs i alt 24 husmænd, deraf svarede de 16 til listen fra 1613, 4 var gledet ud og 8 kommet til. Man må ikke forvente systematik i kilderne fra denne tid.

I senere regnskaber og jordebøger blev husmandsstedernes beliggenhed som regel nærmere markeret. I en jordebog for Tønder amt for 1704 er der navne på 7 kådnere i selve Rinkenæs, 6 i Stranderød, 3 i Kirketorn, en lokalitet ved Skellet mellem Buskmose og Rinkenæs mark, og 4 på Trappen.⁶⁵ Listen er næppe komplet og man må stadig crindre, at antallet af husmænd under Ahlefeldterne ikke kendes. Der var flere gråstenske husmænd, end der var fyrstelige. Det fremgår af en klage, som de gråstenske undersåtter 23. august 1735 sendte til hertugen af Augustenborg for at få hans bistand i en kampagne for at få pastor F. C. Bruhn forflyttet. I klagen hedder det »vi Eders højfyrstelige Durchlauchtigheds livegne undersåtter, som udgør den største del af sognet« dvs. af menigheden.⁶⁶ Men tal på Gråstenerne kan man ikke få.

I den følgende jordebog fra 1712 er der for hver enkelt husmand anført af hvilken bonde han har lejet jorden. 4 havde lejet jorden af Hans Benniksen, deriblandt en smed. To havde bygget på jord tilhørende Buskmose. Husmændene på Trappen og i Sandager var anført særskilt, 6 det første sted og 3 det andet. Desuden nævnes på Markbæk 3 og endelig lidt ubestemt Hans Skomager og Nis Skomager.

Antallet af husmænd var i vækst. Af et bilag til amtsregnskabet for Tønder amt i 1732 fremgår det, at der nu var 50 husmænd under amtet, deraf 13 i selve Rinkenæs, 10 på Trappen, 3 i Markbæk, 3 i Hovgård, 3 i Kirketorn, 6 i Bækken, 6 i Stranderød og 5 i Sandager.

Væksten i husmændenes antal kan hænge sammen med, at teglværksindustrien var i fremgang. I 1667 nævnes en Niels Teglmester på Ulsnæs.⁶⁷ Ulsnæs hørte til Ahlefeldterne, der foretog store byggearbejder i forbindelse med rejsningen af slottet i Gråsten. I begyndelsen af det 18. århundrede havde Henning Petersen et større teglværk beliggende på Ulsnæs, sandsynligvis ned mod vandet ved Alnor. I 1718 fik Henning

*Prædikestolen i Rinke-
næs kirke, skænket af
Dorothea Munck i 1606.
Stine Wiell fot. 1989.*

Petersen en tre-årig kontrakt med grev Carl Ahlefeldt. I årlig afgift skulle Henning Petersen levere 100.000 mursten i Flensborg-format, greven skulle på sin side levere 850 læs tørv, 3 tdr. rug og 3 tdr. boghvede. I 1720 blev kontrakten ændret til en arvefæstekontrakt på et kåd.

Henning Petersen blev stamfader til en hel teglbrænderslægt. En søn, Peter Henningsen (1712-1780) drev foruden det nævnte Ulsnæs teglværk også et værk ved Dalsgård; dette område lå som Ulsnæs også under Gråsten. En anden søn Hans Henningsen (1716-1780), der tillige var købmand i Gråsten havde sammen med en nevø Henning Henningsen et teglværk ved Toft.^{67a}

På det fyrstelige område blev der tilsyneladende ikke gjort så meget ud af teglværksdriften. I 1709 havde Christen Skipper fået koncession på et teglværk på Trappen. Det siges udtrykkeligt, at det var et lille teglværk, hvoraf han i 1718 gav 2 mark i afgift.⁶⁸

De i det foregående nævnte lokaliteter findes stadigvæk, men en af den volder vanskeligheder. Det er Hovgård. Efter navnet at dømme kunne det være en gammel ladegård, hvortil der skulle ydes hoveri. Ifølge Trap var den omkring 1560 ejet af en adelsdame, Dorothea Munck der var gift med Riggel Benniksen. Ifølge en stamtavle over slægten Benniksen indgik de ægteskab i 1566. Riggel var da 44 år gammel (han døde i 1591), og Dorothea var 40. (Hun døde efter 1606). I stamtavlen oplyses det, at de to fik et kåd og et stykke af Benniksgård, men »senere blev forholdene langt større for de to«, idet de fik »Bakkensbjerg«.^{68a} Den nævnte slægtshistorie er meget fantasifuld og svagt dokumenteret. Men meget taler for, at »Bakkensbjerg« eller »Bakkensbygård« er identisk med den oprindelige Hovgård.

I jordebogen for Tønder amt 1543 nævnes tre med navnet Bennick, Peter Bennick giver 5 mark, 5 sk. og 2 penninge, tilsammen giver Riggel Bennick og Tammes Bennick et tilsvarende beløb. Der er formentlig tale om Benniksgård, som de tre har haft i fællesskab, men det kan også være tale om to gårde, der så senere er lagt sammen. I 1543 var den Riggel, der var gift med Dorothea Munck, 22 år. I de seneste lister over skatteydere i Rinkenæs er hverken Riggel Benniksen eller Dorothea Munck nævnt.^{68b}

Der skal derfor voves den hypotese, at jorden fra Hovgård er blevet slået sammen med Peter Bennicks, og at Dorothea Munck og Riggel Bennick har beholdt stuehuset til Hovgård, der kan have været mere herskabeligt end andre huse i nabolaget.

I 1591 lod Dorothea Munck Riggel begrave i Rinkenæs kirke, i 1601 tilskødede Dorothea Munck, salig Riggel Bennicks enke, sit stolestade i Rinkenæs kirke til Peter Benniksen, og i 1606 skænkede hun en prædikestol til Rinkenæs kirke, med følgende indskrift: »Dorothea Munck mit naffn monne være thenne predig stoel gaf ieg til guds ære«.

Det forbliver dunkelt, hvordan Riggel Benniksen og Dorothea Munck har levet i Rinkenæs, men penge har de haft, det vidner ikke mindst prædikestolen om.

Til støtte for den opfattelse, at Hovgård og »Bakkensbjerg« er betegnelser for det samme kan man anføre et dokument af 2. juli 1656, hvorved Hans Thaysen overdrog til sin svoger med samme navn nogle stykker jord, hvis beliggenhed karakteriseres på følgende måde: »hvilken jord er liggende i Rinkenæs mark norden for Bakkensbygårds nordre port«.⁶⁹

Hvis »Bakkensbygård« havde tilhørt Hans Thaysen, var det vel blevet bemærket.

Bortset fra dette sted er betegnelsen Bakkensbygård ikke fundet i akterne. I et dokument dateret 16. maj 1723 omtales herredsfoged Herman Bank på Hovgård, men der må her være tale om en bopælsbetegnelse, ikke et gårdsnavn. I Tønder amtsregnskab for 1732 nævnes f.eks. 3 husmænd, som bosiddende i Hovgård. Af dem var tilsyneladende de to håndværkere, de hed henholdsvis Nis Skomager og Hans Skrædder.⁷⁰

I de bebyggelser, der ligger i en kreds omkring Rinkenæs, boede ved stranden fortrinsvis fiskere, mod vest i Bækken og Volsballe opstod landbrug, som lå uden for fællesskabet, dvs. uden for fællesskabet i Hokkerup, på hvis jord bebyggelserne opstod, på Trappen mod øst boede også nogle velhavende folk, adskillige af beboerne i de små randbebyggelser karakteriseres ved et håndværkernavn, men de fleste var daglejere.

XIII Husmænd som håndværkere

Mange husmænd drev et håndværk, og blandt håndværkerne indtog smedene førstepladsen. Der var fra gammel tid to smede i Rinkenæs, en i Overby og en i Nederby, som det fremgår af udskiftningsakten.

Smeden i Overby havde sin virksomhed på Benniksgårds jord. Det ses bl.a. af delingsaftalen vedrørende denne gård fra 1595, hvoraf det også fremgår, at smeden havde en særlig forpligtelse over for ejeren af Benniksgård. Ved delingen i 1595 fulgte smedegrunden med den del, der tilfaldt Peter Benniksen, men smeden Hans kunne ikke enes med Peter Benniksen om de nærmere betingelser.

I 1611 blev der mæglet et forlig imellem de to. Det blev nøje fastsat, hvor stort et areal, der skulle tillægges smedehuset, der lå øst for gårdens port, 13 roder i længden og 13 roder i bredden. Dertil kom kålgården syd for huset. Smeden fik græsningsret til en ko i Søndermark, og i de år denne mark var besået, skulle koen kunne græsse i Grumholm. Hans Smed skulle i afgift erlægge 4 rdl. à 33 sk., derudover forpligtede han sig til at gøre smedearbejde for Peter Benniksen, dog således at denne selv skulle levere jern, stål og kul.⁷¹

Den Nederby-smed havde et kåd, der var udskiftet fra en af gårdene, og han fik i 1628 to gamle mænd til at bevidne, at der så længe de kunne mindes havde boet smede på dette sted. De to gamle kunne som den første huske Jes Smed, efter ham kom Laue Smed, den tredje også med navnet Jes var født i Slogs herred, så kom de to ejere, der foretog arveskifte. Det var brødrene Anders Skomager og Christian Thaysen. Det omtalte kåd tilfaldt Anders Skomager, som har betalt skat og Grøngårdpenge af det. På dette kåd boede nu i 1628 Hans Andersen og så kommer det centrale i sagen, at han boede »på sin egen arvegrund og ikke i Andreas Thaysens hustoft«.⁷² Gårdejerne var meget ivrige for at bevare den jord, husmandstederne var bygget på og smedene lige så interesse- rede i at være ejere af deres grund.

Det lykkedes også smeden under Benniksgård at skaffe sig selveje. I udskiftningsakten oplyses det, at »Overby smed« og »Nederby smed« hver skulle have ca. 9 tdr. land jord.

I bilag til Tønder amts regnskab 1732 nævnes, af håndværkere foruden de to smede tillige Rasmus Boysen, tømrer, Christen Hansen, skrædder og yderligere en skrædder, der hed Hans, men om ham oplyses det, at han var næsten blind og intet kunne yde. I Volsballe virkede en hjulmager, på Trappen en skrædder og i Kirketorn en snedker.

Man leder forgæves efter navne på kromænd; det hænger sammen med, at koncession på brænderivirksomhed og krodrift af myndighederne var bortauktioneret for seksårige perioder for hele Lundtoft herred. Fra 1730 havde Peter Clautoft fra Flensborg koncessionen. Han havde eneret til at levere øl og brændevin til bryllupper, barkedåb og begravelser og andre sammenkomster. Enten kunne han overlade brygning og brænding til kromændene i herredet eller selv levere varerne. Han skulle sørge for, at pris og tøndemål blev respekteret, og det var ham tilladt at afsætte kromænd, hvis der forekom uorden og at indsætte nye.⁷³ Kontrakten blev i 1736 forlænget til 1742.^{73a} Det kunne være svært at kontrollere, om nu også folk respekterede monopolet. Det blev i al fald opdaget, at hjulmager Jep Clausen i Volsballe til sit bryllup havde købt 2 kander kornbrændevin. Peter Clautoft var dog ikke smålig; da man måtte anse Jep Clausen for en fattig mand, gav Peter Clautoft afkald på den erstatning, der tilkom ham, men amtet ville have sit. Jes Clausen måtte bøde 2 mark for sin forseelse.^{73b} I skyld- og panteprotokollen optræder i 1735 en kromand, Jes Tøgsen, der skyldte Rasmus Hansen i Flensborg 28 rdl. Men bortset fra ham kender vi ikke nærmere til kromændene.

Peter Clautofts koncession gjaldt kun de kongelige undersåtter. Af en undersøgelse af vilkårene for de gråstenske undersåtter fra 1709 fremgår det, at en husmand, der tillige var fisker, havde krohold. Han havde lejet huset af en af de gråstenske fæstere.⁷⁴ Man kommer let til at tænke på et sted svarende til Jakob Skomagers i Jeppe på Bjerget.

I social henseende rangerede skolemestre dengang meget lavt, og som det er fremgået af det foregående var degneembedet slet aflønnet. Men i Rinkenæs var der særlige problemer med skolen.

XIV Skolen

Skoleordningen i Rinkenæs fulgte ikke det almindelige mønster, der forudsatte, at degnen tillige var skoleholder. I Rinkenæs var de to funktioner adskilt, idet man havde en særlig skolelærer. I 1708 blev der bygget et skolehus.

De særlige forhold i Rinkenæs trådte skarpt frem i årene 1730-35, da der rasede en heftig strid mellem præsten og menigheden. I denne strid spillede skolelærerens person en væsentlig rolle.

Ved visitatsen i 1730 konstaterede biskop Georg Johan Conradi – han havde titel af generalsuperintendent – at menigheden egenhændigt havde indsat en skoleholder ved navn Mathias Hansen. Det var især de gråstenske undersåtter, der havde drevet på med dette. Efter præstens og provstens mening duede Mathias Hansen ikke; de påstod, at han levede et åbenbart forargeligt liv. Han blev derpå afsat og erstattet med Johan Peter Hansen; mod ham protesterede menigheden på det voldsomste; man var utilfreds med, at han ikke kunne undervise i tysk.

Nogle forældre greb til selvtægt. En morgen forlangte en af de Gråstenske undersåtter Jørgen Asmussen Kutsch, at degnen skulle udlevere nøglen til skolen; degnen vægrede sig, men så brød de utilfredse døren op, og de indsatte igen Mathias Hansen. I dette stykke havde de hertugens embedsmænd i Gråsten bag sig.⁷⁵

Mathias Hansen blev imidlertid fjernet igen og en ny lærer indsat; en der ret var efter præstens hoved, men skoleinteressenterne var imod ham. De påstod, at han ikke lærte børnene noget, men kun prædikede og katekiserede. Mod ham vedtog forældrene en »convention«, der i realiteten betød en boykot af skolen. Børnene blev holdt hjemme, og skolepengene blev ikke betalt.

I juli 1735 var biskop Conradi i Rinkenæs i anledning af striden om præsten. Da han ville køre bort, blev hans vogn standset på landevejen af kirkeværgerne og den nævnte Jørgen A. Kutsch. Disse tre klagede over skolemesteren. Bispemanden fandt deres opførsel meget utilbørlig. En sådan sag kunne ikke forhandles på landevejen, sagde han. De burde have opsøgt ham i præstegården, men dér ville klagerne ikke sætte deres ben. Årsagen

hertil skal belyses i et senere afsnit. Den klage bispen nu måtte høre på var tidligere fremført over for provst J. H. Schrader i Tønder, men han havde afvist den. Biskop Conradi lovede at tale med provsten om sagen, og så kunne han køre videre. Men han havde ikke lovet noget.⁷⁶

De utilfredse gennemførte nu igen en skolestrejke og opnåede derved, hvad de ville. Enden på striden blev, at tingskriveren i Lundtoft herred i 1736 overtog skolemesterembedet. I 1744 blev der bygget et nyt skolehus med bolig til læreren. Denne ordning varede til 1761, da degneembedet og skolelærerembedet blev slået sammen.⁷⁷

Børnene fra yderdistrikterne havde lang skolevej, men i Bækken tog beboerne sagen i deres egen hånd og oprettede i 1738 en biskole, der dog førte en omskiftelig tilværelse, idet den kun fungerede, når skoleholderen havde mulighed for at tjene noget ved siden af. For skolelærerlønnen alene kunne han ikke leve af. Skolen var i brug i 1738, den var nedlagt i 1752 og igen i brug i 1756 og igen nedlagt i 1760. Året efter lod beboerne i Bækken imidlertid bygge et skolehus med lærerbolig og derefter var der en fast skole på stedet.⁷⁸

Degnekaldet i Rinkeæs var som tidligere nævnt yderst beskedent aflønnet, men i 1734 ser det ud til, at degnen Herman Rasmus Gregorii har gjort springet ind i gårdmændenes rækker. I skyld- og panteprotokollen er han opført med et lån på 100 rdl. Hans navn findes på en ansøgning fra 1752 fra bønderne i Rinkeæs til amtmanden i Tønder om tilladelse til udskiftning. Han døde i 1763. I udskiftningsakterne fra 1769 figurerer »degneenken« blandt gårdejerne.

Skolen blev finansieret ved skolepenge betalt af forældrene, det var, som vi har set, et velegnet våben at nægte skolepenge for at få indflydelse på lærervalget, men af de byrder, der hvilede på befolkningen, var skolepengene blandt de mindste.

XV Byrderne

De sociale forhold i Rinkenæs var kendetegnet dels ved modsætningen mellem frie fyrstelige bønder og livegne Gråstenske undersåtter og dels ved modsætningen mellem gårdejere og husmænd.

Den flensborgske rådmand Jonas Højer var i 1628 flygtet til Malmø fra krigstummelen i sin hjemby, der var besat af Wallensteins tropper. Han skrev i sit eksil nogle erindringer. Hans farmor var fra Benniksgård, så han vidste god besked om Rinkenæs, hvor der ifølge hans optegnelser boede »fornemme og velhavende storbønder«, især de som lå under Tønder amt, medens de andre, som lå under Gråsten »udpines meget ved dagligt arbejde og hovtjeneste«. ⁷⁹

De fornemme og velhavende storbønder var i realiteten selvejere. Medens der i Tønder amts regnskaber i det 18. århundrede hvert år udstedes nye fæstebreve i Slogs, Kær, Tønder og Højer herred udstedes der ingen for Lundtoft herred. I de årgange af amtsregnskabet, der indeholder restancelister, forekommer der i det 18. århundrede kun helt sporadisk restancer i Rinkenæs.

Velstanden kan også konstateres gennem skyld- og panteprotokollerne. I perioden efter 1735 er der så godt som ikke protokolleret gæld i Rinkenæs-gårdene. De er alle opført i registret på grund af deres forpligtelser overfor kirken. En undtagelse var degnen Herman Erasmus Gregorii, der skyldte penge til Peter Henningsen, teglværksejer på Ulsnæs. Han var velhavende og lånte en del penge ud. I 1749 stillede han en kaution for sin søn af samme navn, for at han kunne træde i tjeneste hos amtsforvalter Petersen i Sønderborg. ^{79a}

I striden mellem pastor F. C. Bruhn og menigheden var et af ankepunkterne mod præsten, at han i en prædiken havde spurgt: »I rige Rinknæs-ser, hvorledes er I kommet til Eders rigdom«. Det tog de rige bønder ham meget ilde op, fordi der i ordene lå en antydning af, at de ikke på retmæssig vis var kommet til deres velstand.

Hvordan det forholdt sig med den anden del af indbyggere i Rinkenæs – de livegne fæstere under Gråsten – er det vanskeligt at få klarhed over.

Livegenskabets oprindelse fortaber sig i dunkelhed, men det er klart

nok, at det betød stavnsbånd både for den mandlige og kvindelige del af befolkningen livet igennem. Dertil kom, at herremændene i Sønderjylland og i Holsten i 1524 havde fået hals- og håndsret over deres bønder, dvs. at retsudøvelsen for deres vedkommende blev udskilt fra det almindelige herredsting og overdraget til godsejeren. Herremanden udnævnte retsudøveren, oprindelig kaldtes han tingfoged, senere herredsfoged.⁸⁰

Livegenskabets tryk lempedes lidt i løbet af det 18. århundrede. Da Gråsten i 1725 var kommet under hertugen af Augustenborg, kunne det ske, at enkelte bønder slap for livegenskabet. De fik status som arvefæstere.⁸¹ De talrige husmænd på de Gråstenske gårde var også livegne.

Tunge byrder hvilede på alle kategorier af indbyggerne. For de fyrstelige kom i første række skatterne, der for de livegne svarede til landgilden. Skatterne blev erlagt dels i kontanter, dels i naturalier, og de blev lignet efter plovtalet. Denne beskatningsnorm var – som nævnt – meget vilkårligt fastlagt; den hvilede ikke på nogen matrikulering, som hartkornsskatterne i kongeriget efter 1688. Pengeskatterne havde den fordel, at de i lange perioder blev holdt uforandrede, og så kom inflationen bønderne til gode, medens naturalieafgifterne var »pristalsregulerede«.

For de Ahlefeldtske bønder var den største byrde nok hoveriet; det blev stærkt udvidet, da Gråsten blev udbygget fra ca. 1600 og fremefter. Man må forestille sig, at det store dæmningsbyggeri, hvorved slotssøen blev dannet, har krævet tusinder af kærre med jord, og ligeledes har bygningsarbejderne været forbundet med meget pligtarbejde.

Hoveriet var de fyrstelige bønder længe fri for, selv om de offentlige kørsler kunne være ubehagelige nok, men omkring 1570 lærte også de hoveriets store ubehag at kende. Hertug Hans byggede sig et slot, Grøngård, i Burkal sogn, med dertil hørende ladegård. Alle hans bønder i Slogs, Kær og Lundtoft herred blev tvunget til at yde hovtjeneste; i alt drejede det sig om 500 bønder og 200 kådnere. For bønderne i Slogs og Kær herred var afstanden nogenlunde tålelig, men mellem Grøngård og Rinkenæs er der i luftlinje ca. 45 km. De nærmere enkeltheder ved hoveriet kendes ikke, men i 1598 blev arbejdspligten afløst af en pengeafgift, som i mange år figurerede i regnskaberne som »Grönhauerdienst-geld«⁸²

Arten af de lige omtalte offentlige kørsler kendes ikke for Rinkenæs-bøndernes vedkommende, men fra nabosognet Felsted findes nogle egenhændige optegnelser af gårdejer Peter Thaysen fra 1674-75. De giver et lille indtryk af dette problem. Optegnelserne er skrevet på tysk, og lyder i oversættelse:

»Anno 1674 om sommeren har jeg, Peter Thaysen, fra Felsted kørt 5

stykker egetræ for min nabo Nis Skrædder til Tønder Møllebro. Hvert stykke med 4 heste. Desuden har jeg, Peter Thaysen, alene kørt et stykke træ til Tønder Møllebro med 4 heste«. Man må forestille sig, at møllebroen er blevet repareret. Det sidste notat lyder: »Anno 1674 den 3. marts har jeg, Peter Thaysen, alene med 8 heste kørt et stykke træ på 21 alen til Tønder Mølle, Herfor modtaget 21 sk.«⁸³

Det var altså ikke pligtkørsel alt sammen. Fra det skovrige Rinkenæs er der sikkert gået meget træ den samme vej. Turen må have taget en hel dag.

I det 18. århundrede kom i form af værnepligt en ny personlig byrde til at hvile på indbyggerne.

Under hertug Hans (1544-1580) og i den gottorpske tid (1580-1713) var den militære organisation i hovedsagen baseret på hvervede tropper. Bønder og borgere kunne i kritiske situationer udskrives til vagttjeneste, kørsler eller til at fremskaffe proviant. Der kunne også foretages mønstringer, hvor bønderne måtte møde med harnisk, lange spyd og bøsser, men det blev som regel et sørgeligt syn; ved alle mønstringer beklagede lederne den kummerlige bevæbning. I 1554 bestemte hertug Hans at lægder på 4 bønder skulle sørge for ordentligt udstyr til en mand. I købstæderne skulle det klares af 3 borgere. Under den nordiske syvårskrig (1563-70) bestemte hertug Hans, at alle mænd over 18 år, der var forsvarsduelige, skulle stå i beredskab. Mange blev udskrevet til skansearbejde. De skulle selv medbringe skovle og spader; der var også brug for mange som hestepassere og kuske. Tilsvarende ordnede man sig under de mange krige i det 17. århundrede, men over for lejetropperne kunne det lokale beredskab intet stille op.^{83a}

De gentagne besættelser af fremmede magter under krigen i det 17. århundrede påførte meget store lidelser. I Rinkenæs skal det særlig være gået ud over præsten Gregorius Henrici Sterndorf (1629-64). Han havde gemt kirkesølvet, fortælles det, og han skulle være blevet svært mishandlet. Krigen i det 17. årh. førtes ud fra det princip, at omkostningerne skulle dækkes af lokalbefolkningen i besatte områder, og hjælpetropper var ikke bedre end de fremmede. Den lange krigsperiode sluttede for Sønderjyllands vedkommende i 1713, da de gottorpske hertuger blev fordrevet. Ved freden i 1720 fik de den holstenske del af deres besiddelser tilbage, men hele Sønderjylland var nu underlagt den danske konge.

I 1733 blev i kongeriget indført en militsordning. Det var ved den lejlighed, stavnsbåndet blev indført. I 1737 fik Sønderjylland en tilsvarende ordning, men uden stavnsbånd. De nærmere enkeltheder i den sønderjyske militsordning blev fastlagt ved forordning af 29. maj 1739.⁸⁴

Alle mænd var værnepligtige fra det 16. til det 36. år. Der skulle stilles en mand for hver 3 3/4 plov, pligten gjaldt både kongelige og adelige bønder. Der blev fastsat detaljerede regler for lægds mænd og lægdsruller og ligeledes regler for de årlige sessioner. De personlige byrder var dog ikke store; der skulle holdes eksercits hver søndag formiddag i 2 timer om sommeren og en time om vinteren. Men såtiden fra 15. april til 1. juni og høsttiden fra 1. juli til 30. september dannede undtagelser, da var der ingen eksercits; og forpligtelsen blev nedtrappet for den, der havde været i militsen i 2 år og yderligere efter 3 år. Geværer og mundering stillede staten til rådighed, men geværerne måtte ikke tages med hjem; de skulle opbevares i et depot i forbindelse med den kirke, ved hvilken øvelserne blev holdt. Det drejede sig om enkelte centralt beliggende kirker. En gang om året skulle delingerne samles til kompagni-øvelser, og kompagnierne samles til bataljons-øvelser, men når regimenterne skulle formeres, forudsatte det en bestemt ordre ovenfra.

Foruden den personlige byrde i forbindelse med værnepligten, var der også leverancer til militæret, fortrinsvis i form af havre, rug og halm til magasinerne. Således skulle f.eks. bønderne i Tønder amt i 1734 levere rug til Rendsborg og havre til Aabenraa. I 1738 skulle der fra geestherrederne i Tønder amt igen leveres rug til Rendsborg, men havren skulle i dette år til Tønder. Der blev ikke udskrevet det fulde pligtige kvantum; det betød at bønderne måtte erlægge en del af forpligtelsen i penge.⁸⁵

Ved siden af skatter, kørsler og militære byrder, var der også en række forpligtelser over for både kirke og præst.

Den 29. december 1738 udgik en forordning om, at alle kirker, skoler og hospitaler i skyld- og panteprotokollerne skulle lade indføre deres stående kapitaler. I Rinkenæs sørgede pastor N. Lorenzen for, at ordren straks blev efterkommet. I opgørelsen blev der sondret mellem kirkekapitaler, komtiende, leje af kirkejorder, jernkøer og stolestadeafgift. Kirkekapitalerne var opstået ved salg af begravelsespladser i selve kirken. De blev forrentet med en skilling pr. mark. Kirketienden, afgifterne af jernkøerne og stolestadepengene blev erlagt kontant.

Man må altså sondre mellem kirkens indtægter og præstens. Det er påfaldende, at kirketienden var afløst med en pengeafgift, mens præstens blev udtaget i »kærven«. Præstens indtægter kender vi fra den tidligere omtalte beskrivelse af præsteembedet fra 1737. Heraf fremgår det, at præstetienden skulle leveres i præstens lade. Enhver kgl. bolsmand gav af henholdsvis rug, byg og havre 40 neg. De Gråstenske gav meget forskelligt, men i alt fik præsten af rug 29 skokke og 15 neg, af byg 30 skokke og 15 neg, af havre 35 skokke. Der gik 20 neg på en skok.

Kvægtienden var afløst af en afgift på 1 rdl. pr. otting, som kirkeværgerne indsamlede og afleverede i præstegården. Hvert år lige efter pinse gav hver bolsmand to pund smør, og husmændene et pund pr. ko, heraf fik degnen en tredjedel. Til påske fik præsten af hvert bol en snes æg og 1 rdl. Ifølge gammel skik skulle præsten lade æggene afhente af sin tjenestepige. Også her havde degnen en andel på en tredjedel. I fasten gav hvert hele bol fire brød, også dem måtte præsten lade afhente. Ved pinsetid fik han det samme, degnen stadig en tredjedel.

Derudover fik præsten ved kirkelige handlinger, såsom dåb, bryllupper og begravelser og ved kvinders første kirkegang efter en fødsel visse beløb. Det var altså brugerbetaling, der gjaldt på disse områder. Ved konfirmationer var der tale om en frivillig afgift. Menigheden rådede over en brudekrone, som præstekonen havde i sin varetægt. Det kostede 3 mark for de velhavende at låne den, 2 mark for de mindre velstillede, mens de fattige intet skulle erlægge. Det vil i moderne sprogbrug sige, at afgiften var socialt afbalanceret.⁸⁶

I Rinkenæs, hvor præstegården var lille, har disse afgifter været en væsentlig del af præstens eksistensgrundlag. Når menigheden var utilfreds med præsten, havde de et effektivt middel mod ham ved at reducere betalingen for de kirkelige ydelser. Det måtte pastor Friedrich Christoffer Bruhn sande, da han gerådede i en uløselig konflikt med sine sognebørn, en konflikt der viste et stærkt sammenhold i sognet.

XVI Strid mellem præst og menighed

I 1725 blev pastor Friedrich Christian Bruhn udnævnt til præst i Rinkenæs. Han var født i Løgumkloster i 1692, havde studeret i Jena, Kiel og Halle i pietismens blomstringstid, men da han i 1725 tiltrådte sit embede i Rinkenæs opfattede han sig selv som en »naturlig« mand, og han udøvede sin præstegerning som en pligtbevidst håndværker, men i 1728 oplevede han en vækkelse. »han blev således rørt af Gud og grebet, at han fra den tid tog Guds sag til hjertet og søgte sjælenes frelse med ualmindelig alvor«. Således skrev hans foresatte, provst Johan Hermann Schrader i Tønder om ham den 17. november 1735.⁸⁷

Denne trosiver bragte imidlertid præsten i en uløselig konflikt med størstedelen af sine sognebørn. Menigheden var repræsenteret ved to kirkeværger, hvis opgave det var at varetage kirkens økonomiske og praktiske tarv, desuden var der et råd på otte mænd, hvis funktion er lidt mere dunkel. Menigheden bebrejdede præsten, at han lavede om på en del af de gamle skikke, og at han med voldsomhed fór frem mod dem, han anså for syndere. I 1730 kom den første klage over ham, men kirkemyndighederne fik mæglet et forlig. Præsten måtte love at ændre sin måde at prædike på og ligeledes love ikke at foretage forandringer i det hævdevundne. Klagen blev derefter trukket tilbage, men der var indført den klausul, at hvis en af parterne handlede mod forliget, så var det bortfaldet. Forliget var indgået 13. juli 1730 og på menighedens vegne undertegnet af Hans Jepsen, Jürgen Asmussen (Kutsch), H. Gude, Erasmus Dinsen og E. Boetius.

For præsten var det i længden umuligt at overholde forliget. På nytårsdag 1735 holdt han en dommedagsprædiken, og han opsagde forliget, idet han meddelte, at han for fremtiden ikke ville modtage nogen til skrifte eller nadver, som ikke forinden personligt i ugens løb havde indfundet sig til en samtale i præstegården. Det vakte megen uro i sognet; menigheden forenede sig i en boykot mod denne forholdsregel; det vil sige menighedens medlemmer indgik på et »vilkår«, som man kaldte aftalen, én for alle og alle for én, altså en aftale svarende til en landsbyvedtægt. Da præsten erfarede det, sagde han i sin prædiken den 16. januar 1735, at de rev nadveren ud af hans hænder som hunde og svin. Det var hverken godt for

Rinkenæs gamle kirke. Fot. i Gråsten lokalhistoriske arkiv.

menigheden eller for ham. Derfor skulle de nu bare give ham hans afsked. Ordene skulle dog ikke tages bogstaveligt.

Hidtil havde det været sædvane, at man meldte sig til skrifte og nadver med en uges varsel, men det følte som et brud på traditionen, at man nu skulle møde op til samtale i præstegården. Præsten forsøgte at gennemtvinge den nye ordning, men under stadig stigende modstand. Den 22. januar 1735 havde pastor Bruhn et sammenstød med den Gråstenske fæster, Jørgen Asmussen Kutsch. Efter den gamle skik søgte Kutsch skriftestolen uden først at have haft en samtale med præsten, men denne erklærede, ikke at kunne tage ham til skrifte. På spørgsmålet hvorfor, svarede præsten, at det ikke var ham tjenligt. Da Kutsch spurgte, om præsten ville afvise ham, svarede denne, at han ikke kunne afvise ham, men heller ikke tage ham til skrifte. Præsten hævdede, at Kutsch var en åbenbar synder. Da Kutsch ville vide, hvori synden bestod, havde præsten hårdt presset svaret, at han havde bandet. Bebrejdelsen krænkede Jørgen Kutsch i den grad, at han blev præstens bitreste modstander og han satte alle sejl til for at få Bruhn fjernet. Biskop og provst kaldte Kutsch for »Rädelsführer«, bandefører eller anstifter.

Menigheden klagede også over, at præsten lod afholde »konventikler«, hvor der om aftenen blev holdt bønнемøder med deltagelse af begge køn. Præsten havde bebrejdet Niels Klint fra Sandager, at han havde forbudt sine døtre at deltage i sådanne møder.

Klagerne blev forelagt præsten, der forsvarede sig i en lang skrivelse, og

derefter blev der i marts 1735 ført forligsforhandlinger i Tønder, men uden resultat.

Nye klager blev indsendt til overretten på Gottorp, og der blev sat et stort apparat i gang for at skaffe beviser mod præsten. Der blev optaget formelige vidneforhør, dels ved herredsfoged K. D. Thullen i Bækken, der havde sognefoged Nis Roth, Hesselgård som bisidder og dels ved tingsfoged Schütz på Gråsten, der havde sandemand Hans Hansen, Broager, ved sin side. Vidneforklaringerne blev optaget på foranledning af advokaten Georg Cläden fra Flensborg, der af menigheden var antaget som sagfører. Det er forståeligt, at embedsmændene i Gråsten kunne stille sig til rådighed, men det må undre, at herredsfogden fulgte opfordringen, tilsyneladende uden først at spørge sin amtmand, F. W. v. Holstein. Vidnesbyrderne blev afgivet mellem 5. og 17. juli 1735.

Her skal kun nævnes et enkelt eksempel på et af vidnesbyrderne. Det

Provst Johan Hermann Schrader (1684-1737), Fot. efter stik af I. C. G. Fritsch i Den slesvigske Samling.

var afgivet af Jørgen Leuc på Trappen, hvem præsten bebrejdede, at han dyrkede verden mere end Gud. Da Leuc ved kyndelmissetid ville gå til alters, blev han afvist to søndage i træk med ordene »Ederes hjerte er ikke beredt, I har tid nok«. Da han endelig den 3. søndag kom til alters, ville præsten ikke række ham kalken og brugte derved følgende ord på dansk: »Jeg fører Eder det, rækker selv derefter, seer til, at I taber det ej«. Man forstår mandens harme over denne behandling.

Sagen var nu nået til generalsuperintendenten (biskop) Georg Johann Conradi, der den 23. juli skulle holde visitats i Rinkebævs kirke. Forinden havde menigheden ved en aftale, et vilkårsbrev, suppleret kirkeværgerne Hans Jepsen og Peter Bennik med Jørgen Asmussen Kutsch og Friedrich Erichsen. De blev bemyndigede til at handle på menighedens vegne.

Der er næppe tvivl om, at biskoppen troede, at han ved en mild prædiken og ved at bruge sin autoritet i et forhør over de utilfredse, kunne dæmpe gemytterne og støtte præsten. Biskoppens besøg vakte opsigt; kirken var stuvende fuld.

Da gudstjenesten var forbi, stillede han sig foran alteret og kaldte én efter én en række af menighedsmedlemmerne til sig, for at spørge dem om, hvad de havde mod præsten. Der blev optaget protokol over dette forhør. Det havde været nærliggende først at afhøre de fire ordførere, der havde fremført klagen, men biskoppen begyndte med den tidligere omtalte forvalter Erasmus Dinsen, der som vidne havde kritiseret præsten for den opfattelse, at mennesket kunne holde Guds bud og derved blive Gud lig. Men nu afsvækkede han sine ord ved at sige, at det var noget, han havde hørt; den næste, Peter Petersen havde intet mod præsten og ønskede kun fred og enighed, teglmester Henning Petersen havde ejheller noget mod præsten personlig, hvis han blot lovede at prædike Guds ord og holde sig til de symbolske bøger, men så begyndte en række af dem, der var blevet afvist fra skriftestolen, det var især kådnere, der kom til forhør og mere og mere henholdt de sig til den klage, de 4 befuldmægtigede havde fremsendt. Biskoppen håbede at kunne få overtaget ved at spørge en af dem, om han kunne angive et af punkterne i de befuldmægtigedes klage, hvad den pågældende ikke kunne, og bispemesteren sagde: »Der kan I selv se, folk ved ikke hvad der klages over«, men imens havde Jørgen Kutsch stillet sig således, at han kunne hviske vidnerne i ørerne, hvad de skulle sige, og han forklarede dem, at de blot skulle henholde sig til de befuldmægtigede. Denne påvirkning af vidnerne påtalte bispemesteren fordi det lugtede af opvigling. Så står der i protokollen: »Derpå kaldte en fin klædt herre, er stod ved siden af Kutsch og lignede meget en advokat ham til sig og sagde noget hemmeligt til ham. Gud må vide, hvad det var«. Navnet

kendte bispen ikke, men det var utvivlsomt Georg Cläden fra Flensborg, senere denne bys borgmester.

Trods biskoppens tilrettevisning blev Jørgen Kutsch ved med at fortælle vidnerne, hvad de skulle sige. Efter gentagen påtale begyndte Kutsch at mumle noget på det danske sprog, hedder det i protokollen, og han begyndte at gebærde sig; der var megen larm og det trak op til uorden, så bispen frygtede, at der skulle opstå tumult; så sluttede han forhøret og trak sig tilbage til præstegården.

Dette biskoppelige forsøg på at stifte fred er skildret så udførligt, fordi det er et sjældent eksempel på, hvorledes en menighed kunne hævde sig over for myndighederne. Det viste sig, at biskoppen med al sin autoritet ikke kunne bryde sammenholdet i menigheden. Man mærkede intet til de tilhængere præsten må have haft blandt dem, der søgte konventiklerne.

Det var en meget mistrøstig beretning, som biskoppen måtte afgive. Han var bekymret for, at den trods Rinkenæs-boerne lagde for dagen, kunne smitte i nabosognene, således at menighederne ville vende sig mod de velsindede (dvs. pietistiske) præster. Han foreslog, at der blev nedsat en kommission med to verdslige og to gejstlige embedsmænd, der skulle finde frem til ophavsmændene, der så eftertrykkeligt skulle straffes, medens menigheden skulle tales til rette. Når så, efter en tids forløb, præstens anseelse var genoprettet, kunne man forflytte ham til et andet sogn.

Hvad spørgsmålet om ophavsmændene angik, var der ingen anledning til at foretage større undersøgelser, når man havde navnene på de fire, der fremførte menighedens klager, og de holdt sig ikke tilbage. Den 25. august 1735 sendte de på ny en klage til kongen. Det var dels en gentagelse af det tidligere fremførte og dels en kritik af biskoppen. Han var kommet til Rinkenæs mere som forhørsleder end som mægler, skrev de, og så fulgte en skarp kritik af Conradis optræden i Rinkenæs den 14. juli. Mange havde undladt at svare ham, fordi de ikke forstod hans spørgsmål, og man undrede sig over, at han havde standset forhøret, da han havde nået at afhøre 22 personer. Til sidst anmodede de kongen om at lade den offentlige anklager i Glückstadt, dr. Bentzen, rejse en offentlig sag mod pastor Bruhn.

Sagen gik igen tilbage til bispen og provsten, og de imødegik hver for sig i omfattende beretninger menighedens kritik. Biskop Conradis redegørelse fylder 29 tætskrevne sider, provsten kunne klare sig med 14. De blev daterede den 29. og 30. oktober 1735. De forsvarede på alle punkter præsten. Derudover kritiserede biskoppen, at der var foretaget offentligt forhør ved herredsfogden, et sådant kunne legalt kun anordnes af overret-

ten. Bispem var meget vred over den påstand, at han var optrådt som en inkvisitor snarere end som formidler. I sin konklusion anførte biskoppen, at det kunne synes billigt, at den hårdtprøvede præst blev forflyttet fra den utaknemmelige menighed til en bedre, og at de, der havde klaget over ham, andre til eksempel, blev straffede. Men så længe bagvaskelsen blev hængende ved præsten, ville det være svært at få andre til at tage ham.

Biskoppen mente, at klagernes ønske om en retslig undersøgelse måtte afvises, men da skrifte og syndsforladelse beroede på et gensidigt tillidsforhold mellem præst og menighed, skulle de utilfredse have lov at henvende sig til en anden præst inden for Tønder amt, men dog uden derved på nogen måde at mindske præstens indtægter.

Der var to svagheder i bispens forslag. Man kunne ikke straffe undersætter under Gråsten, som f.eks. Jørgen Kutsch, der tilmed havde hertugen af Augustenborg på sin side, og ved at åbne mulighed for, at de enkelte menighedsmedlemmer måtte søge nabopræster, slog man i realiteten benene bort under pastor Bruhn.

I Tyske Kancellis indstilling fra 12. december 1735 foreslog man at afvise kravet om en retslig undersøgelse, og her fandt man, at præsten ikke havde udvist fornøden varsomhed og teologisk klogskab. Der blev taget hensyn til, at klagerne havde kritiseret generalsuperintendenten og provsten som hildede, og det blev derfor foreslået, at provst Christian Ernst Lundius i Flensborg skulle opfordres til at tale menigheden til rette.

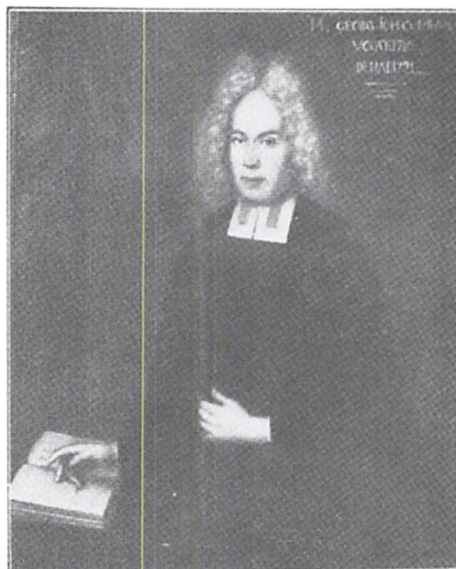
Det problem, man i kancelliet så på med størst alvor, var menighedens egenmægtige optræden ved at indgå aftaler efter princippet én for alle og alle for én ved at vedtage vilkårsbreve rettet mod præsten, og det blev foreslået, at der skulle udstedes en forordning mod denne fremfærd. Allerede den 23. januar 1736 udgik en forordning mod oprettelse af de såkaldte vilkårsbreve eller vedtægter i hertugdømmet Slesvig; forordningen var affattet meget vagt, den var kun rettet mod de vilkårsbreve, der førte til uorden.^{87a} Forordningen har næppe haft nogen betydning.

Myndighederne var imod tanken om at forflytte præsten, fordi det ville betyde, at menigheden havde nået sit mål, men pastor Bruhn skulle formanens til sagtmodighed, så tillidsforholdet til menigheden kunne genoprettes. Men samtidig gik man ind på den tankegang, at de sognebørn, der ikke nærrede tillid til pastor Bruhn, indtil videre fik lov til at søge sig en skriftefader blandt andre præster i Tønder amt. Forslagene blev approberet og skrivelse til overret og overkonsistoriet udgik den 19. december 1735.

Nogle uger senere forklarede provst Lundius menigheden, hvad der var besluttet, men med tilladelsen til at gå til skrifte uden for sognet blev som

nævnt grundlaget for pastor Bruhns virke undergraved. Sognebørnene unddrog ham nemlig afgifter, han efter traditionen havde krav på. I maj 1736 klagede han til kongen og forklarede, at den tale provst Lundius havde holdt, havde haft den modsatte virkning i forhold til, hvad der var tilsigtet. De ildesindede havde faktisk fået hele menigheden til at følge deres eksempel ikke alene med at gå til skrifte hos andre præster, men de deltog også i gudstjenester og nadver i andre kirker. De såkaldte accidenser, der betød så meget for præstens økonomi, blev reduceret. Menigheden havde aftalt et nyt vilkårsbrev, hvorefter de hidtidige ceremonier ved begravelser helt blev afskaffet, mod tidligere 4-6 rdl. for en begravelse fik præsten nu kun 3 skilling og degnen 1. Videre klagede præsten over, den af overkonsistoriet ansatte nye skolemester; han blev boykottet, børnene blev hjemme og skolepengene blev ikke betalt.

Da klagen blev forelagt overkonsistoriet, ville det stadig sætte hårdt mod hårdt; det foreslog 18. oktober 1736 at pålægge menigheden store bøder, hvis præsten ikke fik de sædvanlige afgifter, og der skulle gives ordre til, at sognebørnene skulle søge deres egen kirke, dog skulle tilladelsen til at skrifte for en anden præst opretholdes. Den offentlige anklager i Glückstadt skulle have ordre til at undersøge omstændighederne ved de forskellige vilkårsbreve. Man havde som nævnt ikke blik for at en menighed bestående af kongelige og hertugelige undersåtter ikke kunne straffes kollektivt, rent bortset fra om det nu også var en hensigtsmæssig fremgangsmåde.

Generalsuperintendent Georg Johannes Conradi (1679-1747). Maleri i St. Gertruds kirke i Stockholm, gengivet i Slesvigs delte Bispedømme, 1949, s. 107.

I Tyske Kancelli erkendte man nu, at forholdet mellem pastor Bruhn og menigheden ikke lod sig reparere, og man besluttede at forflytte ham til Humtrup syd for Tønder. Biskoppen og provsten havde ikke nået deres mål, men i kancelliet havde oplysningerne om de såkaldte vilkårsbreve vakt opmærksomhed. Det skulle undersøges, hvem der stod bag, og de skyldige skulle retsforfølges. Den 17. december 1736 udgik der ordre herom til overretten på Gottorp. Det har ikke kunnet oplyses, om det kom til en retssag, men i en redegørelse for præstestriden i 1893 som den tidligere præst i Rinckenæs, J. H. Höck offentliggjorde i Hamburger Stiftskirchenboten fortæller han, at Rinckenæs efter at pastor Bruhn havde forladt sognet, blev belagt med militær, og at der blev pålagt indbyggerne store bøder. Der har ikke kunnet findes belæg for disse oplysninger.

Medens det pietistiske røre ikke gav særlig megen genklang i Rinckenæs og på den sønderjyske østkyst i det hele taget, så var det anderledes i egnen nordøst for Tønder, hvor pietismen havde et centrum i Øster Højst. Her virkede fra 1702-1732 Nikolaj Ewald som præst. Hans søn Enevold Ewald havde studeret i Jena, Halle og Kiel. Især Halle var et midtpunkt for den pietistiske lære, og Enevold Ewald blev en af foregangsmændene for denne bevægelse i Danmark. I Kiel var han i 1714 blevet immatrikuleret samme dag som F. C. Bruhn; Enevold Ewald var den yngste af de to, født i 1696, mens Bruhn var født i Løgumkloster 1692. På egnen virkede i 1720'erne også salmedigteren Hans Adolf Brorson, der var dansk og tredjepræst i Tønder og hans bror Nicolaj Brorson, der fra 1716-35 var præst i Bedsted, for derefter at blive slotspræst på Frederiksborg. Nicolaj Brorson var gift med en søster til F. C. Bruhn.

I 1718 kom Enevold Ewald hjem til Øster Højst og blev medhjælper for sin far, men uden at være ordineret. Han begyndte straks en missionerende virksomhed. Han fik mange i tale, men nabopræsterne af den gamle skole klagede over hans virksomhed, der også foregik i deres sogne. De frygtede, at han ville skabe »separation og forvirring«; kirker og skoler blev lukket for ham, men så holdt han møder i hjemmene. I 1728 blev han kaldet til præst ved Vajsenhuset i København, og her virkede han ivrigt for pietismens udbredelse.

Mens han var i Øster Højst støttede faderen ham på enhver måde. Som F. C. Bruhn i Rinckenæs kom i konflikt med landsbyfællesskabet, således fik også Nicolaj Ewald en strid med sine bysbørn, men hans stilling var væsentlig stærkere end Bruhns, ikke mindst fordi præstegården var et fuldgyldigt medlem af landsbyfællesskabet. Det var dette fællesskabs selskabelige side, der var en torn i øjet på præsten, især drikkeriet i forbindelse med årsafslutningen.

Det huede ikke pastor Ewald, at han på præstegårdens vegne skulle bidrage til bødekasen, og da han ikke brød sig om at deltage i drikkelaget, så fik han ikke noget ud af sin andel i bødekasen. Så vidt man kan se, har der været en årelang strid om denne sag. I 1723 var der opnået et forlig; det holdt ikke, for i 1726 blev der afsluttet et nyt forlig med en række bestemmelser, der klart belyser konflikten mellem det pietistiske krav om personligt ansvar på den ene side og landsbyfællesskabets kollektive tankegang på den anden side. Pietisterne viste sig i ordets egentlige forstand at være »spielverderbere«.

De nye bestemmelser var:

- 1) at der på intet tidspunkt i fremtiden måtte holdes gadestævne i kroerne; stævnerne skulle holdes i andre huse;
- 2) at der skulle føres ordentligt regnskab over bødepengene;
- 3) at præsten, når året var omme, skulle have udbetalt sin andel efter mandtal, og at han ikke skulle være forpligtet til at deltage i drikkelaget;
- 4) at præsten skulle have lov til at forbyde sine karle at deltage i bøndernes sammenkomst, når vedtægtsøllet blev drukket;
- 5) og endelig, hvis en eller flere af bønderne ikke ville være med til gildet, så skulle de have lov til at følge præstens eksempel og få deres relative andel udbetalt kontant.⁸⁸

Det vides ikke, hvor mange der fulgte præsten i ønsket om at få udbetalt deres andel i bødekasen kontant, men ændringen i landsbyvedtægten i Øster Højst sammenholdt med vilkårsbrevene i Rinkenæs viser, hvor meget stærkere Nicolaj Ewald stod sammenlignet med F. C. Bruhn.

For pastor Bruhn var tilværelsen i Rinkenæs blevet uudholdelig. Myn-dighederne indså, at der nu kun var den mulighed tilbage at få ham forflyttet til et andet embede. Den 17. december 1736 blev han udnævnt til præst i Humtrup syd for Tønder.

Det varede en rum tid, før der igen kom en præst til Rinkenæs. Den først udpegede døde, før han kunne tiltræde embedet. I Rinkenæs havde menigheden ret til at vælge mellem 3 kandidater. Ved valget den 3. november 1737 blev Nicolaus Lorenzen fra Lysabild på Als valgt. Der blev i alt afgivet 111 stemmer, deraf fik Nicolaus Lorenzen de 75.⁸⁹ Året efter blev den nye præst gift med Maria Catharina Hinrichsen, en datter af den afdøde herredsfoged Hinrich Hinrichsen på Buskmose. Nicolaus Lorenzen var dermed kommet ind i storbøndernes kreds. Han blev i embedet til 1753, da han blev forflyttet til Tønder som dansk og tredje præst, det embede som før ham bl.a. H. A. Brorson havde haft.

XVII Udskiftningen

I 1752 sendte de kongelige bønder i Rinckenæs en ansøgning til amtmanden i Tønder om tilladelse til at udskifte deres jorder. Det hed i skrivelseren: »Eftersom vi undertegnede indbyggere og bolsmænd i Rinckenæs landsby og sogn af den daglige erfaring lærer, at vi ikke får den nytte af vore i fællesskab liggende fællesjorder, som vi kunne have, hvis de blev inddelt i en række kobler og enhver fik så meget, som det tilkom ham efter plovtalet, som han efter behag kunne gøde, pløje, så, høste og bruge til græsning, så har vi efter eksempel fra andre landsbyer såvel i Angel som i Tønder amt og andre amter i Guds navn besluttet os til at foretage den separate inddeling og opløse fællesskabet, så enhver efter upartisk taksation efter plovtalet får tillagt sin del.«⁹¹

Ansøgningen havde karakter af et vilkårsbrev, idet bønderne forpligtede sig ved ære, i god tro og ved at sætte deres værdier i pant at bistå hinanden som ærlige og trofaste naboer, og de forpligtede sig til at fremme dette forehavende efter yderste evne, et forehavende, der tjente til deres timelige vel. Derpå anførtes en række aftalepunkter:

- 1) de ville begynde inddelingen i efteråret 1752 og fortsætte til afslutningen;
- 2) de ville være tilfredse med taksationen;
- 3) de ville, hvis en gård skulle udflyttes, bidrage med kørsel;
- 4) de levende hegn, der skulle anlægges mellem de nye kobler, ville de sætte og vedligeholde efter ottings- eller plovtalet. De, der fik tildelt ældre allerede istandsatte hegn, skulle bidrage til de nye hegn, men de skulle ikke være forpligtet til senere at vedligeholde dem;
- 5) de enkelte agre, som Ebbe Henriksen fra Buskmose havde i Rinckenæs mark, skulle udskiftes.

Henvendelsen var undertegnet af 9 bønder, øverst blandt underskrifterne stod Herman Erasmus Gregorii. Det var den tidligere omtalte degn. Navnet Bennik figurerede ikke mere. Peter Bennik havde drevet Benniksgård fra 1714 til 1749, først i sin moders navn, siden som ejer. Efter hans død i 1749 opstod der, som nævnt, en arvestrid, som endte med, at Hans Jepsen fik gården. Striden var endnu ikke overstået i 1752, men den nye ejer Hans Jepsen var med blandt underskriverne, idet han i forvejen ejede en gård.

Bønderne var dog ikke så enige, som ansøgningen tydede på. Uenigheden gjaldt tofter og skovdrifter. Nogle ville have dem med under udskiftningen, andre ville holde dem uden for. Uenigheden kom til udtryk i en skrivelse til herredsfoged Thulleen af 5. december 1753.

Det fremgår også af denne skrivelse, at man må have overvejet at dele Rinkenæs op i to landsbyer, men det blev ved overvejelserne, for hele aktionen løb ud i sandet. Dertil bidrog også gnidningen mellem de kongelige og de augustenburgske bønder. I et brev af 1. marts 1754 bad herredsfogeden amtmand F. W. v. Holstein skrive til hertugen af Augustenborg og ligeledes om at gøre forestillinger over for Rentekammeret og Generaløkonomi-Kollegiet om sagen. Det ærgrede herredsfogeden, at planen var ved at strande. Han opfattede kravet om, at tofterne skulle med under udskiftningen som en chikane. Han mente, at en toft var at betragte som et enemærke eller et ornum og han spurgte: »Hvad ville der ikke opstå for vanskeligheder, hvis man skulle regulere tofterne efter 3-400 år. Der var ofret meget arbejde på at forbedre dem, skulle nu tredjemand have fordelene?«.

Det har utvivlsomt også ærgret amtmand F. W. v. Holstein, at udskiftningen blev forpurret. Blandt de daværende sønderjyske amtmænd var han en af de ivrigste for at få regeringen til at udstede en udskiftningslov. Han havde både i 1749 og 1754 fremsendt forslag til lov, hvorefter der kunne anvendes tvangsbestemmelser mod et mindretal, hvis 2/3 af bønderne (efter plovtaal) ønskede en udskiftning, og han mente, at en lov burde gælde både kongelige og adelige undersåtter. Men netop hvad disse to punkter angik, var Rentekammeret imod. Ingen tvang mod de modstræbende bønder, og kun forhandling med adelige ejere, der havde gårde i landsbyer, hvor der også fandtes kongelige. Endelig i 1766 kom der en udskiftningslov for Sønderjylland. På et punkt havde Rentekammeret bøjet sig. Bestemmelsen om, at 2/3 af bønderne i en landsby (efter plovtaal) kunne kræve udskiftning, blev optaget i loven. Det var let nok at opfylde dette krav, hvor alle var under samme jurisdiktion, men vanskeligt når der var flere godsøvrigheder. Loven foreskrev i så tilfælde, som Rentekammeret havde ønsket det, at man skulle søge forhandling med de andre godsherrer for at opnå en mindelig ordening. Loven indeholdt også en bestemmelse om, at kådnere og landsbyundersåtter skulle have jord i forhold til deres græsningsret på fællesmarkerne. Ligeledes var det bestemt, at en landmåler altid skulle medvirke ved udskiftningen.⁹¹

Loven af 1766 var kun gældende i 4 år; allerede i 1770 blev den afløst af en mere vidtgående lov. For Rinkenæs blev imidlertid 1766-loven anledning til, at man nu for alvor tog udskiftningsproblemet op.

Så vidt man kan se, blev sagen rejst i 1767. Det ser ud til, at Hans Jepsen på Benniksgård har taget initiativet. Den 9. september 1767 skrev han til amtmand F. W. v. Holstein i Tønder i forbindelse med et tidligere fremsendt forslag, hvortil amtmanden havde føjet sine kommentarer. Et af de punkter, amtmanden havde slået ned på, gjaldt husmændenes rettigheder. Ved loven af 1766 havde de som nævnt fået adgang til at modtage erstatning i jord for deres græsningsrettigheder. Men bønderne i Rinkenæs anerkendte ikke sådanne rettigheder.

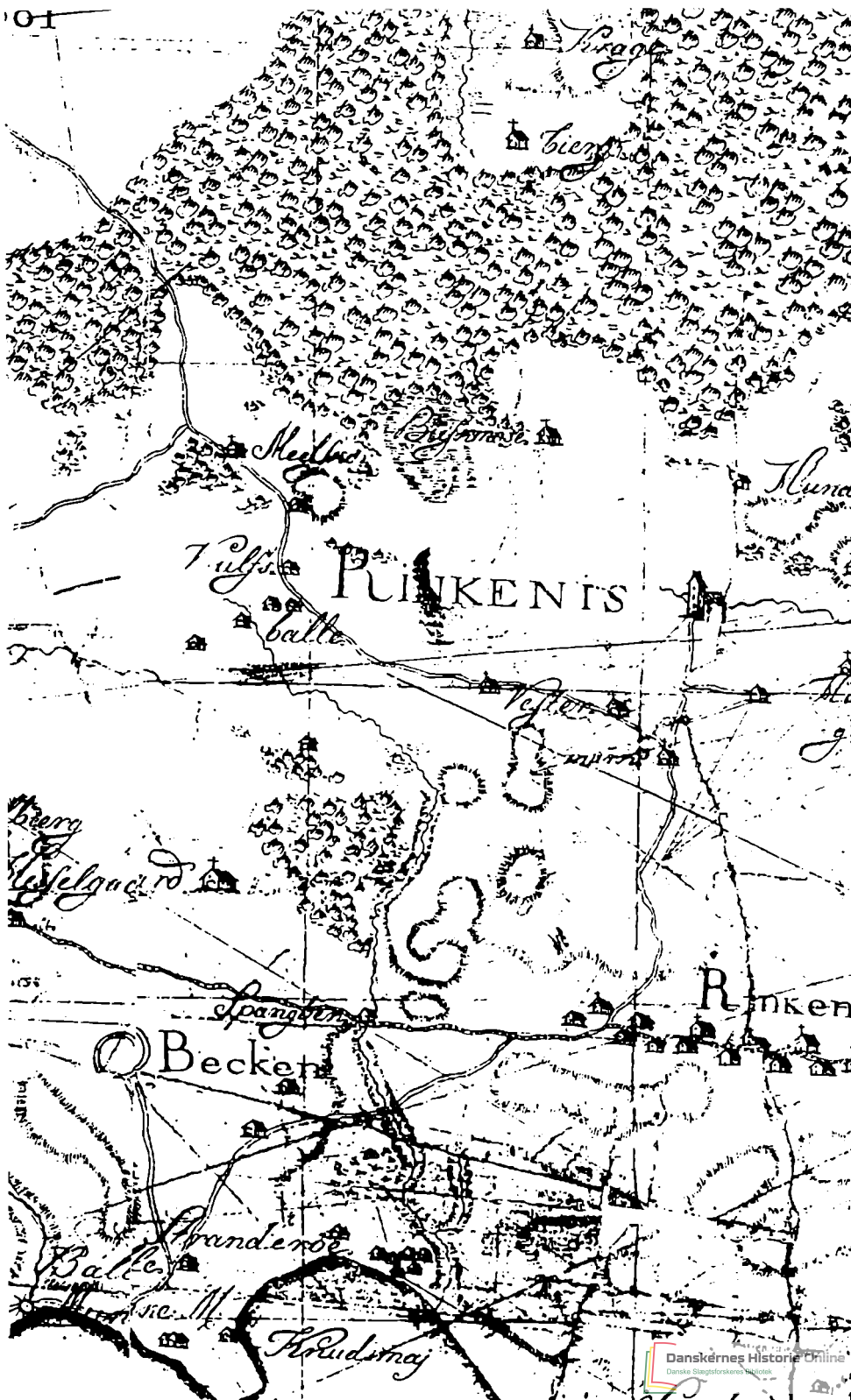
Hans Jepsen forklarede, at da der ved Rinkenæs var gode muligheder for fiskeri, og at der fandtes et anseligt antal teglværker, havde det betydet en stor tilflytning, og mange fiskere og arbejdere havde bygget huse. Jorden var dels købt, dels lejet af bønderne. Nogle havde haft en ko, men de havde selv måttet sørge for græsning. Hverken den enkelte bonde eller fællesskabet havde haft nogen pligt i denne henseende. Disse folk kunne altså ikke anses for kådnere. De betalte nok de såkaldte forbedelsespenge til amtet, men de havde ingen rettigheder, og det gjaldt i endnu mindre grad for indsiddere og lejefolk.

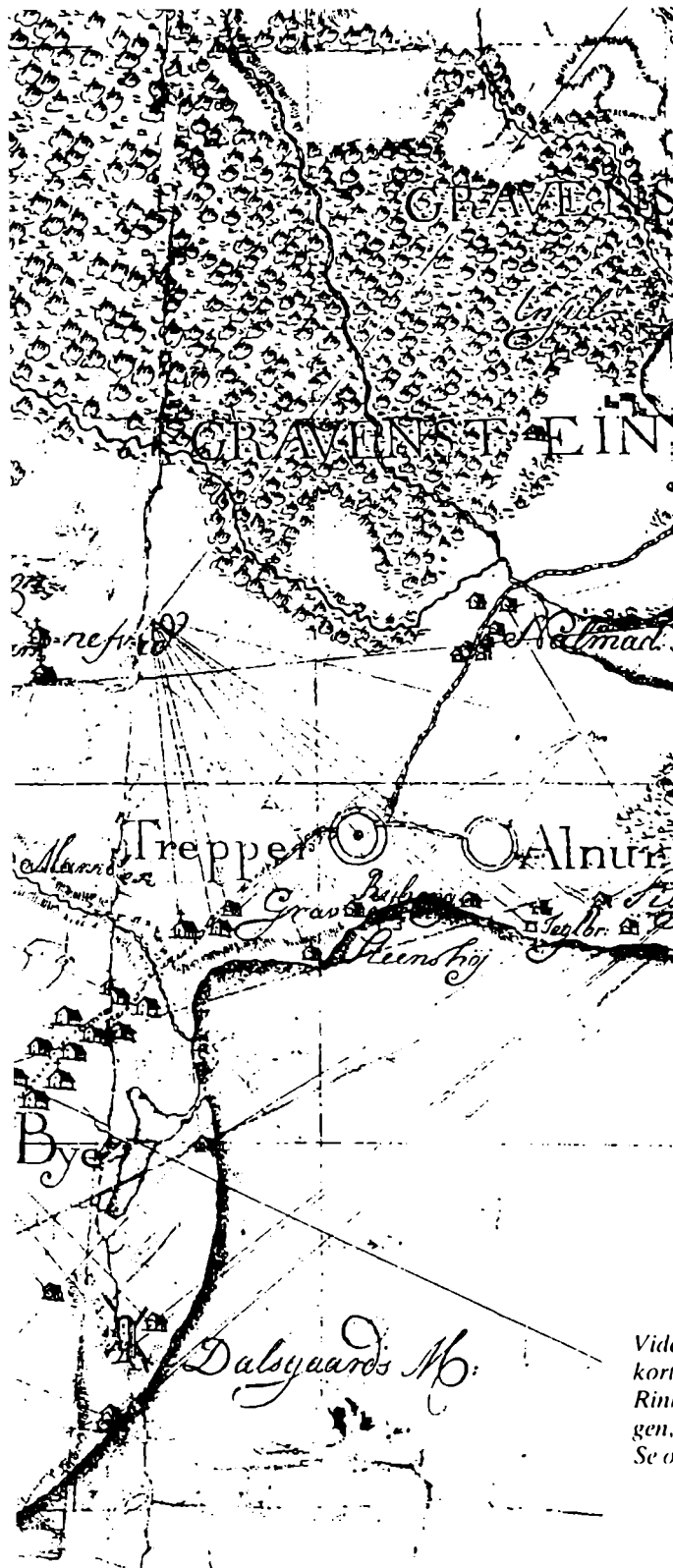
Amtmand v. Holstein indledte en diskussion med hertug Frederik Christian af Augustenborg, som den 19. september 1767 gav sin kommentar til Hans Jepsens forslag. Den er underskrevet af hertugen, men han har næppe selv formuleret bemærkningerne. I hertugens brev blev der henvist til de vanskeligheder, han havde haft med landsbyen Bovrup (i Varnæs sogn), hvor der foruden hans egne undersåtter fandtes en gård, der tilhørte det tidligere domkapitel i Slesvig, og en gård, der tilhørte en kirke i Flensborg, og endelig en der hørte under Skovbølgård i Felsted sogn. Der var altså 4 jurisdiktioner i Bovrup, i Rinkenæs var der dog kun to.

Hvad de konkrete punkter angik, pegede hertugen på det nødvendige i, at nogle gårde måtte flytte ud; de tilbageblevne måtte så på forskellig vis hjælpe udflytterne, og der måtte gives erstatning til præsten for hans græsningsret, og hver husmand skulle have ret til så meget jord, at der var til en kos græsning.

Derefter blev sagen tilsyneladende stillet lidt i bero, men i 1768 kom der en ny tilskyndelse. Da blev der oprettet en Slesvig-Holstensk General-landkommission med den hovedopgave at fremme udskiftningen. Den havde besluttende myndighed i udskiftningsager, og disse sager kunne ikke henskydes til domstolene.

Den 11. oktober 1768 tog Rinkenæs-bønderne den afgørende beslutning. Man var nu enige om, at alt skulle gå med under fordelingen, både skovskifter og tofter, dog skulle skovskifterne forblive i deres nuværende forfatning, og de der i henhold til ottingstallet havde for lidt i længden

Videnskabernes Selskabs kort viser bebyggelsen i Rinkenæs efter udskiftningen, men efter udflytningen. Se også kortet s. 10-11.

skulle have udligning i marken Hummelbjerg. 5-6 halve eller tre hele bol måtte flytte ud af byen, hvis man ville opnå det bedste resultat; der skulle ydes hjælp til udflytterne af de tilbageblevne dels med nedbrydning og opsætning samt med kørsel af materialer, og dels i form af et bidrag på 8 rdl. pr. otting til deling blandt udflytterne. Præsten skulle have udlagt et areal svarende til hans græsningsret. Om husmændene hed det, at der ikke fandtes landsbykådnere med græsningsret, derimod mange innsiddere, der havde bygget huse på bondejord, og som havde lejet græsning til en ko. Det punkt blev udsat til senere afgørelse, fordi der ikke var enighed om, hvordan man skulle forholde sig.

I vinteren 1768-69 lå sagen stille, men i foråret 1769 tog man fat. Den 16. marts enedes man om at antage landmåler Ahrent Nielsen fra Haderslev, som skulle begynde straks efter påske. Præsten, pastor F. Roloffsen havde ikke været tilfreds med det første tilbud, han havde fået i oktober; tilbuddet blev nu forbedret; der faldt også lidt af til degneembedet.

Men der var stadigvæk punkter, hvorom man var uenige. De kongelige undersåtter gjorde krav på Nalmade, fordi engen hidtil alene havde været deres; det havde den været siden 1550; de Gråstenske undersåtter ville have Nalmade med i helheden til udligning for uligheden i skovskifterne og i Hummelbjerg. Striden skulle afgøres af 4 upartiske mænd. Aftalen af 16. marts 1769 var undertegnet af 24 gårdejere med Hans Jepsen i spidsen. Herredsfoged Møller havde ført protokollen.

Den 9. maj 1769 kom man sammen igen. Her dukkede et nyt problem op, idet Hans Schütt, Jep Mathiesen og Thomas Godt forklarede, at de i fællesskab havde noget »Krüppelland«; det betød, at de havde et særligt areal mod at forpligte sig til at transportere krøblinge eller lammede fattige folk. Sagen blev ikke afgjort med det samme, men ordningen kaster et strejflys over, hvordan man klarede nogle af de sociale problemer i landsbyen.

Stranden med sten og sand skulle stadig være fælles, men man måtte kun benytte de veje, der gik til Sandager og Stranderød, og derfra kunne man dreje af til Brændstoft (her lå et teglværk).

Som voldgiftsmand udpegede man assessor Martensen fra Aabenraa, der så skulle udpege yderligere 3 upartiske mænd.

Landmåleren var nu i fuld gang. Han foretog en meget detaljeret opmåling. Da han havde gjort det hele op var der 1522 tdr. land at fordele. Derfra gik dog først jord til præsten og degnen, til færgemanden ved Egersund og til smedene; husmændene fik også noget. Det lykkedes dem, som det neden for nærmere skal berettes, at få en vis afløsning for

græsningsretten. Der blev så i alt 1415 tdr. land, der skulle fordeles på 79 otting og 3 sk. På hver otting gik der 15 tdr. og 6 skæpper land.

De 17 bønder, der i 1550 gik ind i landsbyfællesskabet, var nu blevet til 27. Landmåler Ahrent Nielsen har lavet en oversigt over dem alle med angivelse af deres ottingstal og deres oprindelige jordbesiddelse efter bonitet. Den gengives her i hovedtræk:

	Mark lybsk =		Tdr. land	skp. land
	Otting	Sk. lybsk		
<i>Kongelige underdaner:</i>				
Hans Jepsen	9	13	157	1
Peter Korff	4	8	71	1
Peter Thaysen	5	5	83	6
Hans Dirksen	2	14 1/2	53	6
Degneenken	2	14 1/2	47	3
Hans Korff	4	13	78	4
Jep Nissen	2	14 1/2	48	5
Maria Richels	2	14 1/2	48	5
Jürgen Taysen	4	13	78	4
Jep Jessen	2	10 1/2	43	2
Hans Peter Henningsen	2	10 1/2	43	2
<i>Hertugs underdaner:</i>				
Mathias Jepsen	2		31	4
Hans Schøtt	2		31	4
Rasmus Jensen	2		31	4
Jürgen Jansen	2		63	7
Johannes Schøtt og Jes Leed	2	8	31	4
Hans Kutsch	2		31	4
Johan Kutsch	2		31	4
Hans Brodersen	2		31	4
Christian Jürgensen	2		31	4
Erik Friderichsen	2	8	39	3
Jens Beuschau	2		32	5
Chresten Hye	2		32	7
Hans Damm	4		65	2
Hans Godt	4		64	1

Ved fordelingen gik man frem på den måde, at man begyndte med dem, der fortrinsvis skulle have jord i Store og Lille Søndermark. Det var Jes Leed, Chresten Hye, Jens Beuschau, degneenken, Hans Dirksen, Johan Schøtt, Johan Kutsch og Jürgen Jansen.

Hans Jepsen på Benniksgård fik hele Sønder Rugløkke, et stykke på i alt 107 tdr. land, og en bid af Lille Søndermark.

Peter Korff, der havde den anden halvdel af den oprindelige Benniksgård, fik Vester Rugløkke med 53 tdr. land.

Lille og Store Vestermark blev delt mellem Jens Schøtt, Mathias Jepsen, Christian Jürgensen, Hans Kutsch, Hans Brodersen og Erik Friederichsen.

Jes Thaysen, Maria Richels og Hans Korff delte Dalsmark, idet dog Hans Korff også fik en bid af Nørremark.

Nørremark blev delt mellem Rasmus Jensen, Jep Nissen, Jürgen Thaysen, Jep Jessen og Hans Peter Henningsen.

I Årsbjerg fik Hans Godt og Peter Damm næsten lige meget. Næsten alle gårde fik en anpart i Rønnetved.

En del af gårdene flyttede ud. Den gård, Hans Kutsch havde, og som fik sin jord på Vestermark, fik navnet Ovn efter et fald i marken. To andre udflyttergårde på Vestermark tog senere navnene Saksagergård og Askagergård. Den største af de udflyttede gårde fik sin jord i Nørremark; efter et fald i marken fik den navnet Tummelsbjerg; den var i mange generationer i slægten Thaysens eje.

For Tummelsbjergs vedkommende er bevaret en kontrakt af 23. december 1769, hvorved bygmester Lorenz Jacobsen i Aabenraa påtog sig at bygge en nye gård. Bygherren Jørgen Thaysen skulle give arbejderne kost og natteleje og fri transport og desuden skulle han sørge for håndlanger-tjenesten. Byggeprisen var sat til 350 mark lybsk. Den 9. oktober 1770 kvitterede Lorenz Jacobsen for det aftalte beløb. Det hed i kontrakten, at bygherren selv lod ko- og hestestald opføre. Det kunne tyde på, at der her var tale om at flytte de gamle bygninger ud til det nye sted.

En anden udflyttergård på Nørremark fik navnet Ravnsbjerg.

Nyindretninger bl.a. med rejsning af de mange nye hegn synes at være gået uden større skærmydsler, men forholdet mellem gårdejerne og husmændene var anspændt.

XVIII Husmændene

Straks da planerne om udskiftning blev rejst, anmeldte husmændene deres krav. De havde haft jord og græsningsret, men de havde ikke haft ejendomsret til jorden. I udskiftningsakten er anført 36 »Kåd-stæder på ottingsgrund«, som Ahrent Nielsen udtrykte sig. På Trappen var der 14, ved Skøt-Have 3, deraf var et sted »udi Smedens Kålgård«. Ved og udi Nørremark 4, ved Havreknæk 4, ved Sandager 10. Det var ejerne af jorden, hvis navne var anført, ikke husmændenes. Hans Jepsen på Benniksgård havde således 4 husmandssteder på forskellige steder. De fleste havde mellem 2 og 3 tdr. land, men gårdejerne anerkendte som nævnt ikke deres rettigheder, så 22 husmænd med Lorenz Boysen i spidsen sendte en klage til den nyoprettede Generallandkommission. Herfra gik den 6. oktober 1768 husmændenes klage til høring hos amtmanden i Tønder. Denne lod tilsyneladende klagen gå til udtalelse hos herredsfoged Møller, der konciperede svaret til Generallandkommissionen. Det er dateret Tønder den 23. december 1768. Herredsfogeden tog her bøndernes parti. Afsluttende skrev han: »Selvom jeg ellers til enhver tid drager omsorg for at bevare og opretholde småkårsfolk og efter evne søger at understøtte dem som personer, der hører til landets befolkning, så må jeg dog, da disse ansøges særlige forhold er mig bekendt, åbent erkende – så gerne jeg end må ønske at lette vilkårene for disse, – så anser jeg alligevel bolsmændenes argumenter for berettigede og er følgelig af den opfattelse, at ansøgningen fra husmændene må afvises.«

Men landskommissionen fulgte ikke herredsfogeden. Der blev forhandlet frem og tilbage, og i juni 1769 foreslog bolsmændene, at man skulle anmode overlandsinspektør Otte, der var knyttet til landkommissionen om at komme til Rinkenæs og se på forholdene. Det skete, og den 12. juli 1769 forelå så kommissionens afgørelse. Bolsmændene måtte give afkald på den husmandsjord, de ville have inddraget, forudsat at den ikke overskred 8 skæpper land pr. husmand; jorden skulle afstås med fuld ejendomsret; de husmænd der ikke havde 8 skæpper, skulle have jord op til dette mål. Alle skulle årligt til den bolsmand, på hvis jord de havde bygget, udrede 1 mark lybsk pr. skæppe, og dertil yde to dages hovarbejde

Huse i Rinkenæs Nederby. C. C. Biehl fot. i Historiske Samlinger.

i høsten. I betragtning af, at så at sige alle husmænd hidtil havde haft mere end 8 skæpper, var det urimeligt hårde vilkår; de krævede både at få mere jord, og at afgiften blev nedsat, og yderligere at de blev fritaget for udgifter i forbindelse med opmålingen af den jord, de skulle have. Men her hjalp ingen kære mor; det blev ved afgørelsen af 12. juli 1769, selv om husmændene fortsatte med at klage. Bolsmændene fastholdt, at de i princippet slet ikke anerkendte, at kådnere havde rettigheder, men at de kun på grund af overlandinspektør Ottos henstilling var gået ind på den ordning, der var meddelt den 12. juli 1769, og nu ville de have kådnerne til én gang for alle at anerkende tingenes tilstand. Derved blev det, alle husmændenes videre henvendelser til landkommissionen var forgæves.

I selve udskiftningsakten tog man – sandsynligvis i juli 1769 – hensyn til aftalen. Under overskriften: »Efter delingernes sluttelige aftegnelse er følgende forandringer sket og afgjort«, og så anførtes de gårdejere, der afstod kådnerjord.

Kådnerne fordelte sig med 8 på Trappen, deriblandt Peter Gregory Gorrson, et navn, der stadig er repræsenteret her. 3 hørte til i Markbæk, 5 i Sandager og 6 var hjemmehørende i Hovgård.

Dermed var udskiftningen slut.

XIX Perspektiver

Udgangspunktet for denne lille afhandling om landsbyfællesskabet i Rinkenæs var begrebet gribsjord, et begreb, som må ses i sammenhæng med den tilstand, der herskede før landsbyfællesskabet blev organiseret. Forholdene i Rinkenæs kan give anledning til lidt mere principielle overvejelser om de problemer bønderne stod over for, når de skulle underordne sig fælles beslutninger og indgå i et kollektiv.

Når der i lovgivningen, f.eks. i recessen af 1547 blev givet regler for hvordan man skulle forholde sig, når gribsjord skulle rebes, så tyder det på at det var et problem af et vist omfang; eksemplerne er få, men måske kan andre end Rinkenæs dukke op.

Den beskrivelse, man får af begrebet gribsjord, er meget summarisk, men man må forestille sig en ret kaotisk tilstand specielt i de sent ryddede egne, vor den enkelte havde haft mulighed for at udvide sit jordtilliggende ved at skaffe sig en bid her og en bid der, arealer han efterhånden kunne få hævd på og eventuelt kunne sikre sig ved et tingsvidne på herredstinget. I tilfælde af gårddele, kunne der blive flere ejere af forskellige stykker, som så blev delt på hævdvunden vis ved, at hver af de nye brugere fik en del i hvert stykke. En lille antydning af, hvor kaotisk det kunne være, har man i det forhold, at enkelte agre inden for Buskmoses enemærke tilhørte bønder i Rinkenæs, medens Buskmose også efter 1550 bevarede visse agre på Rinkenæs mark.

Sådan som eksemplet fra Rinkenæs mark tegner sig, må man gå ud fra at landsbyfællesskabet betød orden i kaos.

Den grundlæggende tanke har været ønsket om retfærdighed, dette ønske må på en eller anden måde sættes i forbindelse med de byrder, bønderne skulle bære i form af skatter eller for tiden før og under Valdemarerne i form af krigstjeneste – leding.

Ved overgangen til landsbyfællesskabet må der være sket et brud med en tidligere mere individualistisk holdning, som kendetegnede vikingetiden: en følelse af solidaritet mellem landsbyboerne må ligge bag de træk af fælles ansvar som kendetegner fællesskabet. De gamle storfamilier

som prægede vikingetiden har opløst sig, forpligtelsen over for fællesskabet var knyttet til ejendommen, familiebåndene blev løsnede.

Retfærdighedsprincippet gjorde sig gældende på to måder, dels ved fordelingen af jorden og dels ved at fastlægge relative andele i rettigheder og pligter.

Jordfordelingen skete ud fra ønsket om, at enhver skulle have del i den gode jord og den mindre gode, i den nære og den fjerne. Man må forestille sig, at inddelingen i åse er sket med hensyntagen til en nogenlunde ensartet bonitet i det pågældende areal, men åsene kunne også være brudt af vandlidende eller stenede pletter. Ved at indrette mange åse udlignedes de uretfærdigheder, der kunne opstå, når en enkelt ås blev betragtet for sig.

Princippet om en relativ andel til hver gård i rettigheder og pligter er væsentligt for det gamle landsbyfællesskab. Det var nødvendigt at finde frem til en fordelingsnøgle, hvorved ikke alene agrenes bredde i åsene blev bestemt, men tillige hvor mange kreaturer den enkelte måtte have på fællesgræsgangen, enten de hvilende marker eller overdrevet. Fordelingsnøglen gjaldt også antallet af svin på olden og retten til hugst af træ, og det blev fastlagt, hvor mange læs hø, der kunne tilfalde den enkelte. Senere blev skovene skiftede og engene delt. Den faktiske jordbesiddelse fik en stadig større betydning.

Kvotasystemet gjaldt også pligterne, som pligten til at sætte hegn. I næsten alle de gamle vider og vedtægter er der bestemmelser om, hvornår hegnene skulle være i orden om foråret, hver bonde havde sin andel af det store fælleshegn at vedligeholde.

Fordelingsnøglen har, som nævnt, haft en relation til beskatningen, der igen oprindeligt må have bygget på vurderingen af de enkelte gårde. Det ældste vurderingsgrundlag var bolet, som kendes fra slutningen af det 11. årh. Sandsynligvis er betegnelserne fjerding, otting, setting oprindeligt brøkdeler af bol, som er fremkommet ved boldelingerne, men otting kan efterhånden godt være brugt alment, da det gamle forhold til bolet ikke mere var forståeligt.

I Valdemarernes tid gennemførtes en ejendomsvurdering beregnet i mark guld. Denne vurdering fandt også anvendelse som fordelingsnorm i landsbyfællesskabet. Som sådan benyttes mark guld alment i Angel, men også spredt andetsteds f.eks. i landsbyen Bovrup i Varnæs sogn. Varnæs selv var delt op i bol og halvbol.

Der findes også andre fordelingsnormer, men en systematisk oversigt findes ikke. Den gængse skatteenhed i Sønderjylland, ploven, synes ikke at være benyttet som fordelingsgrundlag.

Som det nærmere er redegjort for i det foregående, har recessen af 1547 en klar anvisning på, hvorledes man kunne benytte afgifterne som målestok for rettighederne. Det kan forekomme bagvendt, at man fik jord i forhold til afgifter, mens det normale måtte være, at man skulle beskattes i forhold til indtægtsgrundlaget. Men i tilfældet Rinkenæs fungerede fremgangsmåden tilsyneladende problemfrit.

Bestemmelserne blev som nævnt gentaget i Christian Vs danske lov der blev udstedt i 1683. Da var udviklingen løbet fra denne regel. For i 1680 besluttede regeringen at gennemføre en fuldstændig opmåling af al den jord, der hørte til enkelte gårde, jorden skulle samtidig boniteres og enhedsværdien fik betegnelsen »tønde hartkorn«.

Det betød et fuldstændigt brud med de principper, der hidtil havde ligget til grund for landsbyfællesskabet. Der var ikke længere tale om en relativ andel, men et boniteret arealmål.

Man beherskede nu opmålingsteknikken, og det blev fastlagt, at arealmålet skulle være en sjællandsk tønde land. Hidtil havde en tønde land svaret til en tønde udsæd, men fra nu af var det et areal på 140.000 kvadratalen, og vel at mærke sjællandske alen; det blev enhedsmålet for hele kongeriget.

I Sønderjylland lykkedes det aldrig at få en enhedsvurdering af jorden, først de preussiske myndigheder gennemførte i 1870'erne en matrikulering med begrebet »Reinertrag« (nettoudbytte) som enhed.

Der blev gjort adskillige tilløb til opmåling og bonitering, og lokalt fik man også jordebøger på grundlag af opmålinger, som f.eks. Tønder amts jordebog fra 1711, men de opfyldte ikke de krav, der måtte stilles til en matrikel.

Efterhånden afløste arealmål de gamle udsædsmål. I marskegnene havde man længe arbejdet med geometriske mål. Her var dematen den gængse enhed. Da man på Aabenraa-egnen omkring 1580 begyndte med at opløse det gamle landsbyfællesskab ved at mageskrifte agrene med hinanden, var det nødvendigt med et eksakt arealmål, her valgte man den såkaldte toftrode, ca. 1/3 ha. Ved talrige mageskrifter fik den enkelte bonde samlet sin jord i egne marker, en proces der blev lettet ved, at man begyndte at anvende de mindre arbejdskrævende levende hegn.

Denne usystematiske udskiftningsbevægelse kom i det 17. århundrede i gang i hele Østsønderjylland. Den betød som matriklen i kongeriget brud med den gamle ejendomsform udtrykt i relative andele, men den var en langstrakt proces. Det nye og det gamle eksisterende længe side om side. Et særligt problem i denne udvikling var de fælles græsarealer, for antallet af græssende kreaturer var fastlagt efter otting eller mark guld. Når en

bonde fik jord ud af fællesskabet måtte han give afkald på en del af sine græsningsrettigheder, det kaldte man »at skorte«. Det var et kompliceret puslespil at få nyt og gammelt til at gå hånd i hånd.

I det sønderjyske midtland og på Als blev der ikke tale om en gradvis opløsning af fællesskabet, her bevarede man de gamle principper til udskiftningstiden efter 1770, og det gjorde man ejendommeligt nok også i Rinkenæs, vor alle naturlige forudsætninger for en gradvis opløsning af fællesskabet var til stede.

Den særlige udvikling i Sønderjylland har betydet, at der kan findes kilder til landsbyfællesskabet af en anden art end dem der kendes fra kongeriget. De repræsenterer i mange tilfælde ældre eller andre træk, end dem man kender nord for Kongeåen. Men de må hentes fra en uendelighed af forskellige arkiver. Det er derfor umuligt for Sønderjyllands vedkommende at nå til samlede oversigter svarende til dem, der bl.a. takket være den store matrikel kan opstilles for kongerigets vedkommende. Sammenligninger kan imidlertid være meget udbytterige. Forhåbentlig er der med studierne over Rinkenæs ydet et lille bidrag hertil.

Der har i det foregående været talt om principper; det skal til slut understreges, at der var stor afstand mellem de almene principper og hverdagen i den enkelte landsby. Der var næppe en landsby der ikke kunne opvise forhold, der afveg fra reglerne, der foregik bestandig brydninger mellem de mere ivrige og de mere konservative i landsbyen. Men set fra et overordnet synspunkt, betød landsbyfællesskabet en lang periode, hvor individualismen var underordnet fællesskabet. Det havde givet tryghed men også bundet mange kræfter. Udskiftningen betød, at kræfterne blev sat fri.

Tillæg

Forligsaftale mellem hertug Hans den Ældre og brødrene Gregers og Frantz Ahlefeldt til Søgård 11. juli 1550.

Dokumentet findes i Hansborgarkivet, der opbevares i Rigsarkivet. Dokumentet er gengivet i originalsproget af Louis Bobé i Slægten Ahlefeldts Historie bd. III s. 124f. Her gengives det efter oversættelse af Niels Black Hansen i Sønderjysk Månedsskrift 1949 s. 144.

Til indledning nævnes, at der har været strid mellem hertug Hans og brødrene Ahlefeldt angående bønderne i Rinckenæs. Nu skal stridspunkterne undersøges for at finde frem til en venskabelig ordning og en bilæggelse af stridighederne. Til det formål er på hertugens vegne udpeget kongens statholder i hertugdømmerne Breyde Rantzau, Jürgen v. d. Wisch til Olpenæs (ved Slien), Iven Reventlow og Sivert Rantzau, amtmand i Haderslev og Tørning. For brødrene på Søgård mødte: Godske Rantzau til Nienhof (i Svansen), Bertram Ahlefeldt, amtmand i Nordborg, Asmus Ahlefeldt, amtmand i Aabenraa og Benedikt Ahlefeldt til Uphusen.

De afgørende bestemmelser i forliget gengives i oversættelse.

»Efter som Rinckenæs mark fra gammel tid og til alle tider har været *gribsjord* og ikke tidligere har været *rebet* og det nu af højbemeldte hertug Hans af nåde er blevet tilladt, at Rinckenæs mark rebes og deles efter landsret, så skal Hans Bennicksen have forud sine to *særmarker Lerager og Grunholm* samt dammen, og derhos skal også særmarken *Buskmose* således som den ligger indhegnet, samt alt andet, hvad han fra gammel tid har ejet på Rinckenæs mark, være fritaget for rebning, således at han hverken får til- eller framålt noget. Dog skal den ager, som ligger i Buskmose og som tilhører rinkenæsboerne, ikke indlemmes i Buskmose, men når indbyggerne agter at beholde ageren, skal den, hvem ageren tilmåles ved rebningen, give vederlag eller tilfredsstille vedkommende. Derimod skal Gregers og Frantz von Ahlefeldt til Søgård beholde særmarken *Terkelsbjerg* og *Hulsager* for sig og deres egne, uagtet, hvilket skel der i tidligere tider måtte have været fastsat mellem deres særmark og *Klægbjerg*, skal de nu have til eje Klægbjerg og nævnte særmark, således som de ligger indhegnet og som de nu fremtidig skal mærkes ved stabel og

sten. Deslige skal de også have til forud, beholde og bruge særmarkerne på Rinkenæs mark Ulsnæs og *Dalsgård*. Derimod skal bønderne i Rinkenæs have forud uden rebning og beholde engen Naldmade som vederlag for Terkelsbjerg og Hulsager – som Jes Taisen også har haft den hidtil, og som den nu skal mærkes ved stabel og sten.

Efter at disse marker således er undtagne, skal rebning ske overalt på Rinkenæs mark og intet forbigås uden alene kirkejorden, som hverken må øges eller mindskes.

Eftersom der *hverken har været opmåling eller otting* på Rinkenæs mark, skal rebningen ske på den måde, at al skov og mark i Rinkenæs, intet undtaget ud over de nævnte særmarker, skal *deles efter den årlige afgift*, og skal da *hver ørtug korn regnes for ti skilling lybsk og ti skilling lybsk for en ørtug korn og en tønne smør for syv mark otte skilling*. Denne hyre eller afgift skal af amtmanden godtgøres ved hjælp af de ældste forhåndenværende registre. Ligeledes skal bemeldte brødre Gregers og Frantz v. Ahlefeldt, når opmålingen finder sted, være pligtige til at fremskaffe de gamle registre fra deres faders tid eller i tilfælde af, at de ikke er til stede, skal de ved deres ed fremlægge registre for, at til deres faders, moders, broders og deres egen tid er bønderne, så vidt de ved eller så vidt det har kunnet bringes i erfaring, ikke bleven forhøjede med nogen hyre eller afgift, at det, hvor det måtte være sket, ikke får nogen indflydelse og bønderne bliver sat til, hvad de har givet i gammel tid. Deslige skal amtmanden, hvor registeret måtte være forhøjet i amtet, se bort fra sådan forhøjelse. Derefter skal målet fastsættes efter hyren, uden at jagt- eller tjenestepenge medregnes.

Endvidere må i hele Rinkenæs skov, med undtagelse af særmarkerne, ingen af parterne bruge noget af det, som står eller ligger, men det skal være fredet.

Retsforfølgelsen skal håndhæves således: Hvem der vil sagsøge den anden parts bønder, skal gøre det for sit ting, hvorunder han er, det være da, at nogen bryder ind i en særmark, da skal sagen føres for det ting, hvor særmarken ligger, som han er brudt ind i.

Hvad *bygninger, kåd og hegn* i *Skovbøl* (Skowbull) angår, skal der forholdes således, at alle kåd og gærder eller levende hegn, som er oprettet på fælles jord, skal *deles efter lundsret* og skal enhver blive ved sine særmarker, og hvad han kan gøre retskrav på. At kræve rebning på marken skal stå frit for, og parterne kan enes om, på hvilken måde det skal ske, og hvor det ikke kan ske i mindelighed, kan de gå rettens vej, dog skal enhver have sin særmark ubeskåret, som han har lovhævd på eller anden retslig adkomst til. Engen ved *Felsbæk mølle* skal den fremdeles

beholde, som har haft den i brug hidtil – og når der er kåd opført eller indtaget på fællesjord, da skal de også deles efter landsret.

Andres Smeds særmark i *Felsted*, kaldet *Ure* har de to brødre på Søgård, Gregers og Frantz v. Ahlefeldt på vor forbøn givet afkald på og ladet tilfalde vor n. f. og h. hertug Hans til etc., således at den bemeldte smed kan beholde og bruge denne særmark for sig selv. Såfremt imidlertid bønderne i Felsted ad rettens vej måtte bringe særmarken under rebet, vil de af Søgård ikke have givet afkald på hvad der måtte tilkomme dem. Derimod skal de af Søgård beholde den eng i *Rabsted*, som amtmand Kristoffer Rantzau har gjort dem stridig. – Deslige skal Frants v. Ahlefeldt beholde og bruge *engen mellem Hokkerup og Tørsbøl*, ikke som en rettighed, men som noget, der er gået med i handelen, indtil Ahlefeldterne har fået kendelse, og skal alt dette ikke være til skade for nogen af parterne i deres rettigheder.

Bønderne, som kører til *Ensted* kirke og plejer at gå i kirken der, skal blive der og ikke lægges til andre kirker.

Og skal også rebning tilstedes i *Hostrup og Felsted skove*, dog skal disse skove, så længe opmålingen står på, forblive fredet, og ingen af parterne må bruge træet, det være stående eller liggende. Og alle andre tvistigheder og nabostridigheder, som måtte være mellem de to parter, og som ikke er behandlet i denne overenskomst, er hermed alle af os bilagt, forliget og bragt ud af verden...«

Forkortelser

LA. Landsarkivet i Aabenraa.

RA. Rigsarkivet i København

Sdr. Mdskr. Sønderjysk Månedsskrift.

Noter

I Indledning

1. Se f. eks. Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie s. 48.
2. Danmarks Kirker, Aabenraa amt s. 1935.
3. Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig.
4. Repertorium diplomatarium regni danici mediævalis. Nr. 8524.
5. A. D. Jørgensen: Graastens ældre historie. Sdj. Aarbøger 1889.
6. Mikael Venge: Slægten Ahlefeldt på Søgaard. Sdj. Aarbøger 1987.
7. LA. Topografica. Sager vedrørende Benniksgaard.
8. De Hansborgske Registranter. II s. 583.
9. Dokumentet er i den plattyske originalform aftrykt som bilag af Louis Bobe i »Slægten Ahlefeldt« bind III; det findes også i dansk oversættelse ved Niels Black Hansen i Sønderjysk Månedsskrift 1949 s. 144ff. Det er aftrykt som tillæg s. 97ff.

II Gribsjød

- 9a. Den danske rigslovgivning 1397-1513 ved Aage Andersen s. 138.
10. Sdj. Stednavne. Haderslev amt.
11. Ssts. s. 213.
12. s. 447.
13. J. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske love IV s. 229.
14. I 18.1.
- 14a. Hertug Hans's domme. Under udgivelse ved Troels Fink og P. Kr. Iversen.
15. Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Chr. III's tid II s. 297.
- 15a. Hertug Hans's domme. Under udgivelse ved Troels Fink og P. Kr. Iversen.
16. J. Kolderup Rosenvinge, Udvalg af gl. danske domme III nr. 96.
17. Poul Meyer: Danske Bylag s. 250.
18. s. 464.
- 18a. Sdj. Aarb. 1909 s. 33.
19. Danske Bylag s. 252.

III Rebning

- 19a. Hertug Hans's domme, under udgivelse ved Troels Fink og P. Kr. Iversen. Dom af 25. okt. 1576.
20. Secher: Forordninger og Recesser II s. 394.
21. Secher: Forordninger og Recesser III s. 192.
22. s. 440.
23. Bol og By 2. 1962, s. 58.

IV Øster Højt og Felsted

24. LA. Tønder Provsti arkivsager vedrørende Højt.
25. VIII s. 41.
26. Repertorium II 9. nr. 10.413.
27. RA. Tyske Kancelli I.A. Indberetninger om præstegårdene 1737, Tønder Amt.
- 27a. Hertug Hans's domme. Under udgivelse ved Troels Fink og P. Kr. Iversen.
- 27b. RA Hansborgarkivet XXXIX 25.
28. Sdj. Mdskr. 1935-36 s. 62ff.

V Striden mellem hertug Hans og Ahlefeldterne om fortolkningen af aftalen af 1550

29. RA. Hansborgregistranterne.
30. RA. Hansborgarkivet. Dokumenter på pergament.
31. RA. Tyske Kanc. Indberetninger om præstegårdene 1737, Tønder amt.

VI Særmarkerne

32. LA.
33. Henrik Fangel: Slægten Emmiksen og deres gods. Sdj. Aarbøger 1972 s. 42.
34. Falkenstjerne og Hude: Sønderjyske skatte og jordebøger. Her sammenholdt med originalen.
- 34a. LA. Topografica. Benniksgård.
35. Hertug Hans den Ældres domme, under udgivelse ved Troels Fink og P. Kr. Iversen.
36. LA. Tønder amts jordebog 1712.
37. A. D. Jørgensen: Gråstens ældre historie. Sdj. Aarbøger 1889.

VII Fordelingsnormen

38. Ernst Waschinski: Kaufkraft des Geldes von 1226-1864 s. 80 notc.
39. Sv. Aakjær: Mål og Vægt. Nord. Kultur XXX s. 211.

VIII Fællesmarkerne og skovskifterne

40. LA. Kiel aflev. CVI 4. 265.
41. LA. Kiel aflev. CVI 4. 265.
42. LA. Topografica. Benniksgaard.
43. LA. Udskiftningsakter fra Rinkenæs.
44. Lokalhistorisk arkiv, Gråsten.
45. LA. Topografica. Sager vedrørende Benniksgaard og den Thaysenske gård i Rinkenæs.
46. LA. Jordebog for Tønder amt 1712.
- 46a. F. Mager: Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswigs in historischer Zeit, s. 240.
47. LA. Gottorp 7.5367.
48. LA. F.eks. 1730 Bilag 38.
- 48a. F. Mager s. 266f.
49. LA. Udskiftningsakter, Rinkenæs.
50. RA. Tyske Kanc. SHL Kammer 194, Tønder amt. Akter vedr. embeds- og bestillingsmænd.

IX Præstegården

- 51. LA. Aabenraa.
- 52. LA.
- 53. RA. Tyske Kanc. I. A. Indberetninger om præstegårdene 1737, Tønder amt.

X Landsbyvedtægten

- 54. LA. Tønder Amtsregnskab 1718.
- 55. Her citeret efter Jahrbuch für die schleswigsche Geest 1971 s. 120, Heinrich Eichhorn: Dorfsbeliebungen oder Willkührsbrieft.
- 56. Sdj. Mdskr. 1935-36 s. 71ff.
- 57. RA. Tyske Kanc. Tønder provsti. Indberetninger om præstegårde 1737.
- 58. Sdj. Mdskr. 1935-36 s. 93.
- 59a. LA. Tønder Amtsregnskab 1737.

XI Forskydninger i besiddelsen

- 59. LA. Gottorp Abt. L5. Generallandkommissionen. Brev fra herredsfoged Müller, Bækken, 29. september 1767.
- 60. Hertug Hans's domme. Under udgivelse ved Troels Fink og P. Kr. Iversen, f.eks. i en dom af 22. oktober 1572 i en sag fra Bojskov i Tyrstrup sogn.
- 61. Lokalhistorisk arkiv. Gråsten.
- 62. LA.

XII Randbebyggelserne

- 63. RA. Gottorpske hertuger.
- 63a. LA. Holbøl kirkearkiv. Præstens optegnelsesbog 1664-1762.
- 64. Lokalhistorisk arkiv for Gråsten.
- 64a. LA. Top. Bækken. Sager vedr. en gård 1647-1889.
- 64b. LA. Skyld og panteprotokol for Lundtoft herred.
- 65. RA. Gottorpske hertuger D 26.
- 66. RA. Tyske Kancelli. Tønder amt.
- 67. LA. Top. Rinkenæs. Familie- og gårdpapirer.
- 67a. Hans Munk Hansen: Teglværker i Rinkenæs sogn. Historisk Forening for Graasten by og egn. 1985.
- 68. LA. Tønder Amtsregnskab 1718.
- 68a. A. Iversen: Benniksgaard i Rinkenæs. Tillæg 7.
- 68b. RA. Gottorpske hertuger. Tønder amt. f.eks. skatteregistret fra 1580.
- 69. LA. Topografica Rinkenæs 1561-1969 Familie- og gaardpapirer.
- 70. LA. Bilag til Tønder amts regnskab 1732.

XIII Husmænd som håndværkere

- 71. LA. Topografica. Rinkenæs. Sager vedrørende Benniksgaard og den Thaysenske gaard i Rinkenæs.
- 72. LA. Topografica. Ejendoms-papirer fra Rinkenæs.
- 73. LA. Tønder amts regnskab 1739.
- 73a. LA. Tønder amtsregnskab 1737.

- 73b. LA. Tønder amtsregnskab 1738.
74. LA. Gråstens godsarkiv. Untersuchungsprotokoll über den Zustand der gräflichen Ahlefeldtschen Unterthanen.

XVI Skolen

75. Således beretter biskop G. J. Conradi i en redegørelse for en præstestrid i Rinkenæs af 29. oktober 1735. RA. Tyske Kanc. Tønder Provsti. Rinkenæs.
76. RA. Tysk Kanc. Tønder Provsti. Rinkenæs. Notat 25. juli 1735.
77. Gottlieb Japsen: Det dansksprogede Skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. s. 84.
78. Gottlieb Japsen: Det dansksprogede Skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. s. 90.

XV Byrderne

79. A. D. Jørgensen: Gråstens ældre historie. Sdj. Aarbøger 1889, s. 14.
79a. LA. Tønder, Højer, Slogs og Lundtoft herreders Skyld- og panteprotokol 1735ff.
80. P. Kr. Iversen: Hoveri, stavnsbånd og livegenskab i Sønderjylland. Sdj. Mdskr. 1988 s. 164ff.
81. Johan Hvidtfeldt: Kampen om livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805 s. 86.
82. Sdj. Mdskr. 1949 s. 93 og Sdj. Mdskr. 1988 s. 167.
83. Sdj. Mdskr. 1935-36 s. 57.
83a. Ludwig Andresen: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544 bis 1659 s. 127ff.
84. RA. Tyske kanc. I.A. Patenten.
85. LA. Tønder amtsregnskaber 1734 og 1738.
86. LA. Bilag til Skyld- og panteprotokol for Tønder amts geestherreder.

XVI Strid mellem præst og menighed

87. Kilderne til præstestriden er samlet i en pakke, der ligger i Tyske Kancelli i Rigsarkivet. I fotokopi på Landsarkivet i Aabenraa.
87a. RA. Tysk Kancelli. Patenten.
88. LA. Slogs herreds tingbog 14. maj 1726.
89. RA. Tyske Kancelli. Tønder Provsti XI og Patenten 11. nov. 1737.

XVII Udskiftningen

90. LA. Udskiftningsakter CVI 4. 265. Hvis ikke andet anføres, henvises for hele kapitlet til denne pakke.
91. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, s. 158ff.

Den 11. juni 1550 mødtes repræsentanter for hertug Hans den Ældre og brødrene Frantz og Gregers Ahlefeldt, ejere af Søgård, for at bilægge nogle stridigheder. Resultatet blev bl.a. en aftale om regler for, hvorledes landsbyfællesskabet skulle indføres i Rinkenæs. Det hedder indledningsvis i aftalen: »Eftersom Rinkenæs mark fra gammel tid og til alle tider har været gribsjord og ikke tidligere har været rebet, så skal den nu rebes og deles efter landsret.«

Vi er vel underrettet om, hvorledes landsbyfællesskabet ved udskiftningen blev opløst, derimod fortaber landsbyfællesskabets oprindelse sig i dunkelhed. Rinkenæs afgiver et enestående eksempel på, hvorledes det blev indført. Vi får her mulighed for at se landsbyfællesskabet som et fremskridt i forhold til en tidligere nok så kaotisk tilstand.

Men landsbyfællesskabet var ikke kun et dyrkningsfællesskab. Det kunne også optræde kollektivt overfor myndighederne. I Rinkenæs lykkedes det på den måde at gennemføre en forflytelse af den stærkt pietistiske pastor Bruhn i 1730'erne. Denne strid behandles også i bogen, som slutter med udskiftningen i 1769.

Forsidebilledet viser engen Knudsmaj set fra vest. I Tønder amts jordebog fra 1613 hedder det, at engen kun gav et læs hø. Billedet giver endvidere et indtryk af det kuperede terræn i Rinkenæs sogn. G. H. Ingwersen, Graasten fot. i Graasten lokalhistoriske arkiv.